

בעקבות הזיכרון: ניצולים ובני משפחותיהם* המקרה של פליטי קלאדובו-שאבאץ

דליה עופר

העברה בין דורית של זיכרון השואה היא אחת הסוגיות שמעסיקות חוקרי שואה, ניצולים ואלה שרואים בשואה אירוע מכונן בגיבוש השקפת העולם של הישראלים. לשיח הישראלי חדרו המושגים של דור ראשון, דור שני ולאחרונה גם דור שלישי. הם משקפים גישה הרואה בהעברת הזיכרון ואולי אף בחוויית השואה נושאים הנוכחים בעיצוב הזהות של ישראלים רבים ובדרכי תגובתם לאירועים חברתיים פוליטיים ותרבותיים.

המאמר דן בתהליכי עיצוב הזיכרון של ישראלים בנוגע לגורל משפחותיהם בשואה. השאלות המרכזיות שאתייחס אליהן הן: כיצד ומתי זוכרים, מהי המשמעות שמעניקים לזיכרון הזה וכיצד הוא עובר מדור לדור. כמו כן יידונו העברתו של הזיכרון המשפחתי בקרב שניים או שלושה דורות, וההקשרים הציבוריים השונים שבהם התפתחו משמעויותיו. אף שהמאמר דן בקבוצת ניצולים אחת ניתן ללמוד ממנו על תהליכים אפשריים במשפחות של ניצולים בעלי ניסיון חיים שונה בשואה.

זיכרונות טראומטיים של משפחות ישראליות, הכרוכים בהתנסויות כגון אובדן יישובים וציפייה לחזרה למקום שננטש, דוגמת גוש עציון, כבר נחקרו בעבר.¹ גם

---

* אני מודה לכל המשתתפים במסע לסרביה, ששיתפו אותי במחשבותיהם ורגשותיהם בעת המסע, פתחו לפני את ביתם וליבם כאשר ראינתי אותם לאחר שובנו לארץ והפקידו בידי את רשימותיהם השונות.

1 David Ohana, 'The Community of Memory and the Myth of Return', *Israel Studies*, Vol. 7, No. 2 (Summer 2002), pp. 145-175

בנושא הבניית זיכרון השואה נעשו לא מעט מחקרים שהתייחסו לדור הראשון והשני, ואף לנכדיהם של ניצולים, המוגדרים כדור השלישי.² המקרה הנבחר כאן אינו דן בניצולים שניצבו מול הרצח בשלב הפתרון הסופי, אלא בקבוצת ביניים, בני נוער (היום אנשים ונשים בגילאי 75-80) שבדרכם לארץ ישראל שהו בקלאדובו שאבאץ שביוגוסלביה וניצלו בעזרת עליית הנוער במאוס 1941. הוריהם, קרוביהם וחבריהם שנותרו ביוגוסלביה נרצחו חודשים ספורים לאחר מכן, בסתיו 1941 ובאביב 1942. בעת עלייתם לא ידעו, ולא יכלו להעלות על דעתם, שחבריהם והוריהם ייטלו גם הם חלק בגורל האכזר של הרצח ההמוני של יהודי אירופה.

קבוצת נוער זו עברה שלב אחרון בתהליכי החברות והבניית הזהות של מתבגרים בארץ ישראל באווירה האינטנסיבית והאידיאולוגית של היישוב באותם ימים, ומתוך רצון וצורך להשתלב ולהיקלט מהר והיטב. הזיכרון הטראומטי של האובדן קשור אצלם במקום אחר, מוכר וזר בעת ובעונה אחת. לא היה זה מקום ילדותם וגידולם האישי, אך בלבם נותרו ממנו חוויות מורכבות, חיוביות ושליטיות כאחד, שכן קלאדובו שאבאץ שביוגוסלביה היו גם מרוחקים מזירת גידולם כילדים וגם כמבוגרים צעירים בעלי משפחות. לבניהם ולבנותיהם – שאותם נכנה הדור השני – הייתה זירת האירועים הטרגיים זרה ורחוקה פיזית ומנטלית, בנופיה ובשפתה. לפנינו מקרה שטרם נחקר, המשקף תהליכים של הבניית הזיכרון ושל העברתו הבין-דורית בקרב ניצולים ובני משפחותיהם. ראוי אפוא לשאול מה אפשר ללמוד מכך על הישראלים כזוכרים את השואה.

שורשיו של מאמר זה נעוצים במסעם של כמה מחברי קבוצת ניצולים זו ובני משפחותיהם לסרביה באוקטובר 2002, ביוזמתו של המוזאון ההיסטורי היהודי בבלגרד. המסע שילב זיכרון והנצחה בצד יום עיון ודיון אקדמיים לסיום. במהלכו ביקרו המשתתפים במקומות שבהם שהו במשך חודשים ארוכים הניצולים עצמם, בני משפחותים וידידיהם שנרצחו, וכן באתרי המוות, שאחדים הפכו לאתרי ההנצחה. הוזמנתי להצטרף למסע זה.

לפני שאגש לתיאור הממצאים והמסקנות אשרטט בכמה משפטים את האירוע ההיסטורי ואת הקבוצה. מדובר במסע עלייה שלא הושלם של קבוצת יהודים, שרוב חבריה באו מגרמניה ומאוסטריה. המוסד לעלייה ארגן את הקבוצה, אך היא 'נתקעה' ביוגוסלביה בדצמבר 1939, בשל קשיים להמשיך בדרכה. בשנת 1941 נפלה הקבוצה

2 אניטה שפירא, 'השואה: זיכרון פרטי וזיכרון ציבורי', יהודים חדשים יהודים ישנים, תל-אביב 1997, עמ' 86-103; Dalia Ofer, 'Fifty Years of Israeli Discourse on the Holocaust: Characteristics and Dilemmas', in: Anita Shapira (ed.), *Israeli Identity in Transition*, Connecticut and London 2004, pp. 137-162; idem, 'History, Memory and Identity: Perceptions of the Holocaust in Israel', in: Uzi Rebhun and Chaim I. Waxman (eds.), *Jews in Israel: Contemporary Social and Cultural Patterns*, Hanover and London 2004, pp. 394-417 (להלן: עופר, היסטוריה).

בידי הנאצים שכבשו את יוגוסלביה. פרט לכ-200 בני נוער ומלווים שיצאו לארץ במסגרת עליית הנוער בחודשים מארס ואפריל 1941, שבועות ספורים לפני הכיבוש הנאצי, נספו רוב רובם של חברי הקבוצה (למעט שישה שברחו והצטרפו לפרטיזנים). הגברים נרצחו בידי הצבא הגרמני ב-8-9 באוקטובר 1941, והנשים והילדים נחנקו במשאיות גז יחד עם נשים וילדים מבלגרד באפריל 1942. על גורלה של הקבוצה ועל הבעייתיות הקשורה במסע העלייה שלא הושלם כתבתי ופרסמתי בעבר.³

פרשה זו אינה תופסת מקום בעל משקל בסיפור השואה הישראלי. אפשר לשחזרה כסיפור מתח עצום שיש בו מרכיב מנחם, הצלתה של קבוצת עליית הנוער, אף כי סופו טרגדיה ורצח. סיפורם של המעפילים פליטי קלאדובו שאבאץ לא תפס מקום של ממש גם בסיפורי ההעפלה, שכן מנקודת ראות זו היה זה סיפור של כישלון.

עם זאת אין זו פרשה עלומה. היא סופרה בחלקה בספרי זיכרונות של פעילי המוסד לעלייה, כגון רות קליגר עליאב, המפלט האחרון; ושל אנשי המחלקה המדינית של הסוכנות שהיו מעורבים ב'פעולות שיתוף' עם בריטניה, כגון דוד הכהן בספרו, עת לספר.⁴ ואולם ספרים אלה נכתבו בנימה אפולוגטית, והתיאור בהם חלקי ומגמתי. גם ברדיו שודרו תכניות מספר בנושא ובעיתונות התפרסמו כמה וכמה מאמרים. מאז שנות השמונים נחקר גורלה של הקבוצה בצורה מלאה ומכלילה והספרים שדנו בכך ראו אור בהוצאות מכובדות. אף על פי כן נשארה הפרשה בלתי ידועה בציבור הרחב. המידע על אודותיה לא חרג מעבר לפעילים שהיו קשורים בנושא, שרובם נמנה עם קבוצת ההתייחסות הקרובה, בני הנוער שהגיעו לארץ, בגרו והיו לאנשים ובעלי משפחות וצאצאיהם.

מתי ובאיזה שלב בחייהם חלקו בני נוער אלה את סיפורם וסיפור משפחתם שאבדה עם בניהם ובנותיהם, ומתי החלו לפעול למען העלאתם של הסיפור לדיון רחב יותר בציבור? מה היו המניעים לכך, וכיצד הגדירו הם ברמה האישית והציבורית את השאלות שהטרידו אותם נוכח אובדן יקיריהם? כיצד הגיבו בניהם ובנותיהם על סיפור המשפחה, והאם הצליחו להפנימו כסיפור משפחתם ולהעניק לו משמעות בחייהם שלהם? ובסיכום, מה הייתה המוטיבציה לצאת למסע בסרביה והאם הוא ענה על ציפיותיהם? עם שאלות אלה מתמודד המחקר.

המקורות למחקר הם רשמי המסע באוקטובר 2002, וראיונות שנערכו באפריל 2004 עם חלק מן המשתתפים. ראייתי מכל אחת מתת-קבוצות המשתתפים, שכללו: א. בני נוער לשעבר שהיו בין המעפילים וקיבלו סרטיפיקטים לעלות לארץ ישראל במסגרת

3 חנה ויינר ודליה עופר, פרשת קלאדובו-שאבאץ: מסע ההעפלה שלא הושלם, תל-אביב 1992 (להלן: ויינר ועופר, פרשת קלאדובו-שאבאץ).

4 יהודה בראגינסקי, עם חותר אל חוף, תל-אביב תשכ"ה; רות קליגר עליאב, המפלט האחרון, תל-אביב 1974; דוד הכהן, עת לספר, תל-אביב 1974.

עליית הנוער. ב. בני זוגם, שלא היו מקרב הקבוצה. ג. בניהם ובנותיהם של מעפילים אלה. ד. בני נוער שהוריהם היו בקבוצה אולם הם כבר עלו לארץ וציפו לבואם של ההורים.

הראיונות נערכו כשנה וחצי לאחר המסע, ולאחר שרוב החברים שהשתתפו במסע וכל המרואיינים צפו בסרט שצילם וערך אחד המשתתפים בו.⁵ הראיונות החלו בכמה שאלות פותחות שנתנו מסגרת מארגנת לסיפורם של המרואיינים, אך ניתנה מידה רבה של חירות להתפתחות האישית של הסיפור. מקור נוסף הם יומנים שנכתבו בזמן המסע באוקטובר 2002, ורשמים שנכתבו בעקבותיו; דברים שנשאו המשתתפים בטקסים השונים במהלך המסע; וסיפורי חיים שכתבו המשתתפים קודם למסע. כנזכר לעיל, אחד המשתתפים ערך סרט על משפחתו, המבוסס על המסע ועל תמונות משפחתיות, וגם הוא שימש מקור למחקר, וכן היה עוד סרט של צלם מקומי שליווה את הקבוצה. נעזרתי גם בראיונות שערכתי לפני שנים עם בני הנוער שהגיעו לארץ ומלוויהם לצורך המחקר ההיסטורי, ובראיונות הנמצאים ביד ושם. ראיונות אלה משקפים בעיקר את העניין ההיסטורי בהתארגנות מסע העלייה ובכישלונם ובחייהם של המעפילים ביוגוסלביה, ואולם ניתן ללמוד מהם גם על הדרך שבה נוצר והתעצב סיפורם האישי של המרואיינים.

הניתוח הטקסטואלי של המקורות התבסס על שיטת ניתוח הסיפור (Narrative analysis), אף שהראיונות לא נערכו כסיפורי חיים במובן הקלאסי, כפי שהשיטה מבקשת.⁶ בכל מקרה, הנחת ניתוח הסיפור שהנחתה אותי הייתה שבמהלך מתן העדות מְבִינים המרואיינים את סיפור חייהם ובכך מבטאים את פרשנותם לזהותם העצמית ומציגים את עצמם, את הוריהם ואת היחסים המשפחתיים. כמו כן נסמכתי על גישתה של יעל דניאלי, המצביעה במחקרה ובעבודתה הטיפולית עם ניצולים על הצורך והרצון של אנשים המגיעים למעגל החיים השלישי לחלוק את ניסיון חייהם ואת תובנותיהם עם בני משפחותיהם, ובעיקר עם ילדיהם. לניתוח דבריהם של בניהם

5 ראינתי את כל המועמדים וההקלטות מצויות אצלי. בתום המחקר יעבור החומר במלואו למדור לתיעוד בעל פה במכון ליהדות זמננו ע"ש אברהם הרמן באוניברסיטה העברית בירושלים. לכן לא אתן מראה מקום לכל ציטוט אלא אציין את מועד הראיון ומקומו בפעם הראשונה שאצטט ממנו. הסרט שצילם שמואל דוד נמצא ברשותי וכן סרט נוסף של צלם מקומי.

6 פרסום העוסק בהרחבה בשיטה זו הוא Ruthellen Josselson and Amia Lieblich (eds.), *The Narrative Study of Life* תת הכותרת של כרך 6 (1999) 'Making Meaning of Narratives', מתמודד עם השאלות המתודולוגיות. ראו, למשל, בכרך זה: June Price, 'In Acknowledgment: A review and Critique of Qualitative Research Texts', pp. 1-24; Barbara Crowther, 'Writing as Performance: Young Girls' Diaries', pp. 197-220; Gabriele Rosenthal, 'National identity or Multicultural Autobiography: Theoretical Concepts of Biographical Constitutions Grounded in Case Reconstructions', Vol. 5 (1998), pp. 21-39

ובנותיהם נעזרתי בגישתה של דינה ורדי בספרה **נושאי החותם**.⁷ בהתבסס על מחקר אמפירי שנעשה עם בניהם של ניצולי שואה, מצביעה ורדי על תופעה שהיא מכנה 'נר זיכרון', ובה אחד הילדים במשפחה מייצג עבור הוריו את המשפחה שנספתה. לטענתה, מי שהופך ל'נר זיכרון' אינו יכול להשתחרר מן ה'תפקיד' הזה. הוא נושא בחובו, במודע ושלא במודע, את המאמץ לנחם את הוריו על האובדן. באשר לאינטראקציה שבין הדורות, נעזרתי בגישתו של דן בר-און בספרו **בין פחד לתקווה**. בספר זה, המבוסס על ראיונות עומק עם חמש משפחות של ניצולי שואה, בניהם ונכדיהם, מצביע בר-און על דפוסי ההעברה המשפחתיים.⁸

יודגש שסיפורי המרואיינים הם הבניה של מציאות הקשורה קשר עמוק לאישיותו של המספר ולחיי האישיים, וגם למקום גידולו ולפעילותו המקצועית, החברתית והתרבותית. הקונטקסט החברתי של הזיכרון, כפי שפיתח ברי שוורץ בעבודתו, הוא בעל משקל רב ובעל עניין מיוחד בנושא שלפנינו, שכן ברצוני להאיר את הקשרים בין הזיכרון האישי והמשפחתי לזיכרון הציבורי (הקולקטיבי) בישראל ביחס לשואה.⁹ על דרכם של ילדים ובני נוער ניצולי שואה בעיצוב הזיכרון והזהות, אני לומדת מספרה של שרון קנגיסר כהן ונסמכת על הניתוח הפסיכולוגי שהיא מציעה ועל הקשר בין המסגרת החברתית שבה חיו הניצולים לאחר השואה לבין עיצוב הזיכרון.¹⁰

והערה מתודולוגית אחרונה. אינני רואה עצמי כצופה או כמאזינה ניטרלית של הקבוצה ושל סיפוריהם של המרואיינים. חקרתי את הסוגיה ההיסטורית של קבוצת קלאדובו שאבאץ בשלב שבו עוצבה זהותי המקצועית ולכן רציתי להשתתף במסע. מעורבותי הרגשית והאינטלקטואלית רבה, אך אינני שותפה ברמה האישית לחוויות האובדן המשפחתי של חברי הקבוצה.

7 Yael Danieli, 'The Aging of Survivor of the Holocaust: Discussion on the Achievement of Integration in Aging Survivors of Nazi Holocaust', *Journal of Geriatric Psychiatry*, No. 14 (1981) pp. 191-210 (להלן: דניאלי, הזדקנות); דינה ורדי, **נושאי החותם: דיאלוג עם בני הדור השני לשואה**, ירושלים 1990.

8 דן בר-און, **בין פחד לתקווה: סיפורי חיים של חמש משפחות ניצולי שואה, שלושה דורות במשפחה**, תל-אביב תשנ"ד.

9 Barry Schwartz, 'The Social Context of Commemoration: A Study in Collective Memory', *Social Forces*, Vol. 61, No. 2 (Dec. 1982), pp. 375-402.

10 Sharon Kangisser Cohen, *Child Survivors of the Holocaust in Israel: "finding their voices"*; *Social Dynamics and Post-War Experiences*, Brighton 2005 (להלן: קנגיסר כהן, **ילדים ניצולים**).

א. ללמוד ולספר על גורל המשפחה: בני הדור הראשון והשני
 בחלק זה אתרכו בשני ראיונות: עם משפחת דוד ועם בני הזוג דינה ושלמה נצר.

משפחת דוד

במשפחת דוד ראינתי את בת זוגו של שלמה דוד ז"ל, ורדה דוד, ואת שלושת ילדיו. בכורו שמואל, איש מחשבים בן 58, אב לשלושה וסב, בתו אסתר בת 54, עובדת חינוך במכללת נהריה, אם לשלושה בנים וסבתא, והאח הצעיר יאיר, בן 44, אב לשלושה ילדים. כולם השתתפו במסע הזיכרון בסרביה.¹¹

שלמה דוד היה מבני הנוער שהגיעו לארץ בעליית הנוער יחד עם אחיו, שהיה מבוגר ממנו בשנה. האח נפטר בשנת 1980 בגיל 58; שלמה דוד נולד בשנת 1923 ונפטר ב-1995, והוא בן 73. שלמה דוד רואיין ב-1990 ביד ושם בירושלים.

האם והבת גרות בבוסתן הגליל, שם התיישבה המשפחה בראשית שנות החמישים, לאחר שהות קצרה בכפר יהושע. שלמה דוד היה חקלאי בבוסתן הגליל, שם גידל את משפחתו. הבן הבכור שמואל לא חזר לבוסתן הגליל לאחר השירות הצבאי. הוא למד ועבד כאיש מחשבים בשירות הציבורי. כיום הוא גר בכפר סבא. הבן הצעיר יאיר גר בגילון שבגליל המערבי, קרוב למקום הולדתו וגידולו, ועובד ברשות שמורות הטבע. שלמה דוד היה בן למשפחה שחיה ביוגוסלביה, אף ששורשיה באוסטריה ובהונגריה. המשפחה הצטרפה למסע העלייה בעת שהקבוצה חנתה בנמל ווקובר שעל הדנובה. ההורים רצו להגיע עם ילדיהם לארץ ישראל, ומכיוון שלא היה בידיהם סרטיפיקט הצטרפו למסע העלייה בדצמבר 1939. האב היה אדריכל בעל מוניטין והמשפחה, אף שלא הייתה בעלת אזרחות יוגוסלבית, נהנתה מאורח חיים בורגני אמיד. סרט משפחה שהסריט אביו של שלמה דוד (סבם של שמואל, אסתר ויאיר) משקף את מעמדה המכובד של המשפחה ואת חייה הנוחים. הוריו של שלמה דוד לא גדלו בסרביה ושפתם הייתה גרמנית והונגרית. האב הרבה בנסיעות לצורכי עבודתו ושלט בשפה הסרבית. האם דיברה גרמנית וראתה בתרבות זו את תרבותה. היא התגעגעה לעיר הגדולה וינה, שם גרו שלושת אחיה וקרובי משפחה אחרים וחשה מידה של בדידות בבלגרד, שנראתה לה פרוכיניציאלית.

בעת המסע הרבה שמואל, הבן הבכור, לצלם. הוא היה פעיל גם בטקסי ההנצחה וקרא מתובנותיו וממחשבותיו בימי המסע המשותפים. מדי ערב הוא יזם וארגן שיחות בין משתתפי המסע ובמסגרתם קראו מכתבים שנשלחו מקלאדובו ושאבאץ לבני משפחה שהיו כבר בארץ. הניצולים הישירים מקרב המשתתפים סיפרו בהזדמנות זו על

11 הראיון עם שמואל דוד התקיים ב-3.4.2004, בביתו שבכפר סבא. את אחיו הצעיר יאיר דוד ראינתי בביתו שבגילון ב-8.4.2004, ואת ורדה דוד, אלמנתו של שלמה דוד, וכתם אסתר, ראינתי בבוסתן הגליל בביתה של אסתר ב-8.4.2004.

חייהם במשך חודשים ארוכים בנמל החורף באניות המסע בקלאדובו, והרבו לתאר את חיי היום-יום באניות, במחנה האוהלים ולאחר מכן בעיירה שאבאץ.¹² הם התייחסו לניסיונות העלייה שלא צלחו בביקורת מסוימת ובכאב רב, סיפרו על יקיריהם שנרצחו, על אבות, על אמהות, על אחים ואחיות ועל חברויות קרובות. סיפוריהם תיארו חיי חברה תוססים בקרב הנוער, ואת קשיי ההסתגלות של הילדים הצעירים יותר ושל המבוגרים. בני הנוער והילדים למדו, ביצעו מטלות שונות שהיו קשורות לשמירת הניקיון והסדר באניות והתכוננו לחיים בארץ ישראל. הם סיפרו על שמחתם והתרגשותם עם קבלת הידיעה על עלייתם, ועל ביטחונם שיציאתם היא סימן לבאות ושהוריהם יצטרפו אליהם בקרוב. כולם מיעטו לספר על המפגש עם הארץ ועל הציפייה שלא התממשה לבואם של הורים, של חברים ושל בני המשפחה. בצד העצב ולעתים המרירות שנלוו לסיפורי עדות אלה, הייתה גם נימה של געגוע נוסטלגי אל הילדות האבודה, הזיכרון האחרון של נעורים, שבצד אי הוודאות והתנאים הקשים היה בהם הרבה ממשובת נעורים, מן הדאגה החמה של אם או של דודה אוהבת ושל אב שהשתדל שלא לחשוף את קשייו.¹³

כפי שציניתי, היוזם והמארגן של השיחות היה שמואל דוד, בן הדור השני, ועמו השתתפו רבים מבני הקבוצה הזו. הם האזינו בשקיקה רבה לסיפורים והרבו לשאול. היום הראשון של המסע החל בביקור במטרוביצה, הכפר שליד שדה הרצח של הגברים בזאסאביצה, שם נמצא אתר ההנצחה שהוקם בימי טיטו. באתר מצבה שמימינה מגן דוד ומשמאלה צלב, המסמלים את רצח היהודים והצוענים שהתבצע באותו מקום ובאותם ימים כפעולת עונשין על פעילות פרטיזנית באזור. בתום יום זה וערב ראשון של שיחות נראה היה שהקבוצה מגובשת מאוד, אף שמרבית חבריה לא הכירו זה את זה קודם לכן, ושבקרב חבריה שוררת תחושה של שותפות גורל והזדהות. לשאלה מדוע יזם את המפגשים בערבים, ענה שמואל:

לדבר על הנושאים, לשמוע את המקור הראשון. היו כמה אנשים שדיברו מן הזיכרון. אבא כבר איננו [כדי] לספר, ולספר בצורה מסודרת. אף שאבא היה הכי קרוב אלי שיכול להיות, אבל לא עשה זאת בצורה

12 בקרב הנוסעים היו שלושה מניצולי קלדובו שאבאץ שהגיעו בעליית הנוער: זהבה בר שגרה היום ברחובות, חנה פינר שגרה במושב תל-יצחק ופרופ' חיים שצקר שגר בחיפה.

13 ראו עדותה של זהבה בר (ברשות המחברת) וכן עדותה של חנה פינר (ברשות המחברת). ראו גם חנה פינר, זכרונות, שכתבה לנכדיה ולילדיה (בידי המחברת). למשל: 'מבחינה חברתית היה לי טוב. הכרתי סוג אחר של אנשים, מאשר היקום. מאחר שהטרנספורט יצא מווינה, רוב האנשים באו משם ו[גם אלה שבאו] ממקומות אחרים [היו] פשוטים ונחמדים. גם ידעו לעזור אחד לשני. [...] הווינאים קראו לי "הני", ובעצם היה נחמד לי שקראו לי בשם חיבה. היו לנו שני מדריכים, גם הם מווינה, טדי מנדל (גם אביו היה איתנו) ומקסל קרנר עם אחותו טובת הלב'. שם, עמ' 20.

מסודרת, כמו חיים שצקר באחד הערבים או חנה פינר. אבא כתב אבל [שניהם היו בני נוער בקלאדובו].

שמואל היה זקוק לעוד מידע כדי לעבות את הסיפור שהתעצב בדמיונו על המשפחה והפליטים. הוא שאב את המידע הנוסף מסיפורי הניצולים – שותפים לגורל של אביו בקלאדובו שאבאץ. הוא נדרש גם לסיפור בעל פה, שהעשיר את דמיונו ועורר את רגשותיו, והבחין בטון הדיבור ובנימות הנלוות, בשפת הגוף שביטאה הרבה מרגשותיהם. בראיון אמר, 'אבא כתב אבל...' ולא פירט. בכך ביטא שמואל דוד את מגבלות הקריאה נוכח האזנה ומראה עיניים. אחיו יאיר, שהעריך מאוד את השיחות, ניסח את הדברים בדרך שונה:

הערבים זה היו לדעתי ההילייטס של הטיוול המפגשים האלה, השיחות הסיפורים של מי שהיה שם מאוד דיבר אלי.

מראיינת: מה לקחת מן השיחות האלה? מה אז ומה היום?

יאיר: אני לא חושב במונחים של לקחתי. לקחתי זה כאילו דבר שאני הולך להשתמש בו אולי לנצל אותו לנצל אותו באיזו שהיא דרך של התמודדות. אני אף פעם לא חשבתי על זה במונחים אלה. מה שדיבר אלי זה הסיפורים, נגע לי מאוד הסיפור של חיים [פרופ' חיים שצקר], איך היה להיות ילד על הספינה. מאוד [נגע לי] גם הסיפור ששכחתי את שמו אחיו של האישי מחקוק [הכוונה ליוסט, האח של רוני נצר, שהיה גם הוא במסע ועליו להלן] החבר של שצקר, שהיה בן גילו של חיים וחבר שלו והייתה לו הזדמנות לצאת משם, וההורים לא יכלו להיפרד ממנו [ההורים לא הסכימו שהבן יעלה בגפו, כפי שכתבו לקרוביהם בארץ, והאמינו שבמהרה יעלו כולם ביחד]. הסיפורים האלה של ההחמצה האישית בתוך ההחמצה הקבוצתית הגדולה ההיסטורית, הם סיפורים מאוד כואבים ומאוד מרגשים אותי. חשבתי למשל על התחושות שאפילו ליוו את הסבא והסבתא שלי לקראת הסוף שלהם. היה להם לפחות העניין הזה שהם חילצו לפחות את הילדים שלהם. זו תחושה מאוד טובה. חשבתי לעומת זאת על התחושה של ההורים של הילד הזה [הכוונה ליוסט]. זה עוד יותר נורא. כל קבוצה שגורלה מר תמיד מסתבר שיש משהו קשה יותר, עוד יותר נורא, בקיצור. אני לא יודע אם אבי יכול היה למצוא נחמה בדברים, אם הוא יכול היה לחשוב בכיוון הזה, איך הוריו מרגישים כלפי זה שהם ידעו לפחות שהם חילצו את הילדים שלהם, אני מקווה שהיו לו גם מחשבות כאלה, נגיד כך.

יאיר הטמיע את החוויה האמוציונלית. המידע הנוסף שקלט סייע לו לחוש את התרגשות הילדים של אז. הוא יכול היה לדמיין לעצמו את ההורים הנאלצים להיפרד מילדיהם ואת אלה שלא עמדו בכך וילדיהם אבדו עמם. הוא ביטא מידה רבה של אמפטיה למצוקותיהם של ההורים והילדים, והתגבר על כאב הפרידה בכך שנתכרר בדיעבד כי היה זה מעשה של הצלה, ובכך הוא מצא נחמה. דבריו משקפים התרגשות ואינטלקטואליזציה בעת ובעונה אחת, ואולי מצביעים על הפנמה של משמעות הסיטואציה האנושית. עם זאת הוא חרד מפני אינסטרומנטליזציה של החוויה ודוחה את הביטוי 'לקחת מן המסע', שכן יש בו משום ניצול לרעה של האירוע הטרגי.

דומה שבין שני צירים אלה, האינטלקטואלי המחפש מידע והאמוציונלי המחפש הזדהות ונחמה, הביעו גם אחרים את יחסם לשיחות. בין קצוות אלה נמצא הרצון להמחיש את חוויית ההורים ולהחיותה, וללמוד עובדות נוספות. הדבר מבטא את הצורך בארגון המידע לכלל תמונה קוהרנטית של האירועים כדי לצקת בה משמעות וסדר. הדברים האלה הובעו על ידי כל המשתתפים, ובכללם רוב הניצולים הישירים. מכאן העניין הרב שגילו המשתתפים בהתייחסות רחבה יותר לתקופת השואה, ובאירועים בארצות הכיבוש הנאצי ובסרביה. הם הביעו הערכה רבה לזני לובל, היסטוריונית וסופרת ילידת יוגוסלביה ששרדה את השואה. אמה נספתה במחנה הנשים יחד עם נשות קבוצת קלאדובו. לובל, הדוברת סרבו-קרואטית, מכירה היטב את הגאוגרפיה, את הפוליטיקה ואת ההיסטוריה של סרביה בתקופת המלחמה, שימשה מעין מדריכה לא-רשמית של הקבוצה והעניקה מידע רב על ההיסטוריה של יהודי סרביה בכלל ועל גורלם בתקופת המלחמה.

לכאורה אפשר לתמוה על הצורך הרב לקבל מידע ועל תחושת החסר של הצעירים שהשתתפו במסע וגם של חלק מן הניצולים עצמם. אפשר היה להניח שהם כבר קיבלו את המידע על הפרשה משיחות עם הוריהם וקרוביהם, ומספרי הזיכרונות והמחקר שהתפרסמו בנושא. ולא היא. כולם העידו על חסר במידע ועל העדר תמונה כללית וקוהרנטית של האירועים וגורמיהם.

לשאלה 'מה ידעת?' או 'מתאי סיפרו לך אבא/אמא על פרשת העלייה ותוצאותיה?' הייתה תשובה די אחידה: סיפרו מעט מאוד, ובשלב מאוחר מאוד. איש מבני הדור השני לא שמע סיפור מפורט שיכול היה להתרקם לכלל תמונה של ממש בילדותו או בנעורו. הדבר קרה רק כאשר היו כבר בוגרים ובעלי משפחות. יתר על כן, גם בני הנוער שהגיעו מיוגוסלביה לארץ וגם הילדים ובני הנוער שהיו בארץ ואשר הוריהם היו בקבוצת קלאדובו שאבאן למדו על גורל המשפחה שנים ארוכות לאחר תום המלחמה. הם העידו שפחדו מן המידע הצפוי ולא רצו להפריך את התקווה שאולי בכל זאת בני משפחה ניצלו. כך ענתה ורדה דוד, אשתו של שלמה, על השאלה אם נודע לשלמה גורל משפחתו מיד אחרי המלחמה: 'לא לא מיד. התהליך היה כמו אצל כולם. ההדחקה

הייתה מאוד גדולה. אנחנו סירבנו להאמין, גם הוא וגם אני סירבנו להאמין מה באמת קרה. לאט לאט החומר הגיע והוא בעצמו התחיל לכתוב מה שהוא חווה. כפי שהתברר החל שלמה דוד לכתוב את אשר ידע על המסע ועל גורלו בשנות השמונים, כארבעים שנה לאחר שעזב את הקבוצה ועלה לארץ ישראל.

בראיון ביד ושם סיפר שלמה דוד שהוא למד על מה שקרה במועד מאוחר למדי, כאשר הגיע ליוגוסלביה עם קבוצת ספורט ישראלית בשנת 1986. אז התאמץ ללמוד על גורלם של הוריו וחיפש את שמותיהם בין הנספים. הוא ביקר בבית הקברות היהודי בבלגרד וחיפש את המצבה באתר ההנצחה לפליטי קלאדובו שאבאץ, שהוקם שם.¹⁴ ואילו הילדים אמרו שאביהם אף פעם לא סיפר על גורל המשפחה. בסוף שנות השבעים, עם פרסום ספרה של רות קליגר עליאב, הוא היה נרגש ואמר לשמואל בכורו לקרוא בספר, אך לא שוחח עמו על כך ולא שאל אותו אם אמנם קרא. הבת אסתר סיפרה שגם לה זכורה התרגשותו בעקבות פרסום הספר של רות קליגר עליאב, ואולם הוא מעולם לא אמר לה, 'אסתר, בואי קחי את הספר קראי בו'. והיא הוסיפה ואמרה:

עוד אני זוכרת קטעים סביב הדברים האלה זה עוד עורר..., הוא היה בהתרגשות אבל גם אז הוא לא ממש אמר לי, אסתר יש פה ספר בואי תקראי. לא עודדו אותי לעסוק בדברים. הוא כאילו לא רצה להכביד, הוא לא עודד אותי לקרוא למרות שלא הייתי כבר ילדה. אני חושבת על זה שאת הספר שלך לקחתי ליד רק לפני הנסיעה שאני לא אבוא לגמרי בורה, אבל ממש לא הייתי מחוברת.

דברים דומים מספרים ילדים רבים של בני עליית הנוער. בכך אינם שונים מילדיהם של ניצולים רבים. מנגד מתארים בני הדור השני שההורים סיפרו על ביתם ומשפחתם לפני שהתרגש עליהם האסון. הם תיארו את הבית שאותו עזבו, את אורח החיים בו, את היחסים בין הורים לילדיהם, סיפרו על טיולי משפחה בחופשות ושאר אירועים המשקפים גישה חיובית ורגשי געגוע אל העבר שאבד. בכך מתגלה קונפליקט קשה אצל המספרים השונים – מתח בין רצון להנחיל את זיכרון הבית, המשפחה ותקופת הילדות האבודה לבין חרדה שמא הסיפור יפתח גם את הפרק שעליו לא רצו לדבר. בחלק מן הבתים נמצאו חפצים מן הבית, תצלומי משפחה וכדומה. הורים רבים שהיו בדרך לארץ שלחו את חפציהם בארגזי מטען שהגיעו לחיפה. לאחר שנים, כאשר ההורים לא באו, פדו הילדים וקרוביהם חלק מן החפצים ואת החלק האחר מכרו, שכן לא היה בידם סכום הכסף לשלם את דמי האחסון. הם השאירו בידיהם כמזכרת תצלומי משפחה, ספרי זיכרונות, תמונות מן הבית ושאר זוטות. מציאותם של חפצים אלה

14 שלמה דוד, ארכיון יד ושם, 03/3758.

הבליטה את העדרה של המשפחה, אך סייעה גם להמחיש לדור השני את הבית שחרב. עם זאת העיב החשש שמא שאלות הילדים יתרחבו אל מעבר ל'גבול הרצוי'. הילדים/ות והנערים/ות, שהתשובות לשאלותיהם, 'מה קרה לסבא וסבתא?' הסתיימו במשפט קצר: הם נרצחו בידי הנאצים, הבינו שפלושו לטריטוריה אסורה. בין מחרדה או מרצון לשמור על ההורים הם נמנעו מלשאול והרחיקו את הנושא מסדר יומם. כך נוצר שיתוף פעולה, מעין ברית סמויה, בין הילדים לבין הוריהם. משפחת דוד גרה בבוסתן הגליל, שם רוב התושבים היו ניצולים או משפחות שיקיריהן נספו בשואה. בשכנות להם, מהלך חצי שעה ברגל, שוכן קיבוץ לוחמי הגטאות על גיבוריו, מוסדותיו וטקסיו. המשפחה העבירה לילדיה מסר שהשואה היא נושא של השכנים, לא שלהם. בשכנות לביתם נמצא ביתה של הלה שיפר, שהייתה מגיבורות המחתרת בוורשה, ובימי השואה הלכו הילדים בשקיקה לשמוע את הלה מדברת בטקס בלוחמי הגטאות. וכך עונה שמואל לשאלה: האם גדלתם באווירה שהשואה קיימת אצלכם כל הזמן?

המוזר בכל הסיפור הוא [ש]גדלנו [כ]שהשואה מסביבנו. כילד האירוע חרוט במוחי עד היום. כל יום שואה היה טקס גדול בלוחמי הגטאות. אנחנו הולכים לשם ברגל דרך השדות והתלמים. אני והילדים של הלה (שיפר) ואחותי אנחנו יושבים על הגבעה ומקשיבים, ושומעים את הלה. הלה תדבר.

[כ]שהיינו בבית הספר התחלנו ללמוד על השואה. כשכתבנו חיבור בבית ספר על השואה, אולי בכיתה ה', אמרתי לאמא ולאבא שקיבלתי [משימה – לכתוב] חיבור על השואה, ואבא אמר: יש לנו שכנה מאד שואתית, תקבל ממנה הרבה אינפורמציה. והיא מסרה לי תיאורים של הברחות ובריחה, הכול הרואי. [...] אחר כך, שנים אחרי זה, [כ]שהתגלה לי הסיפור של אבא, התעוררה השאלה. אני באתי שיספרו לי על השואה בבית שלי, אבל שולחים אותי לשואה של פולין ובבית יש לי וואחד [!] סיפור על השואה, והוא לא יוצא מן הבטן. זה היה בשנת 1958-1959, משהו כזה. זה היה סגור כל כך שלא יצא.

האם לנימת הפליאה בדבריו של שמואל מצטרפת גם ביקורת או תחושה של הונאה מסוימת או אולי החמצה? הוא עצמו אינו מספר ששאל את אביו על גורל משפחתו, אף שפסלו של הסב ניצב על מזנון במרכז הבית. בהמשך לכך עולה השאלה אם בני עליית הנוער מקבוצת קלאדובו שאבאץ לא ראו בסיפור משפחותיהם חלק מסיפור השואה מפני שהם עצמם לא חוו את התופת, או שמא חשבו שאין לסיפורם מקום במרכז הבמה אלא בשוליה. במרכז ניצבו סיפורי הרצח וההתנגדות במחנות ובגטאות, אותם סיפורים

שהלה שיפר חלקה עם הציבור. יאיר מספר שיום אחד בהיותו נער צעיר בחטיבת הביניים שאל את אביו על גורל הוריו: 'אני זוכר [ש]בתור ילד פעם שאלתי אותו, זה היה כנראה קרוב ליום השואה, מה עלה בגורלם של הוריו. אז הוא סיפר לי את סיפור ההוצאה להורג של אביו בעקבות פעולת עונשין וכו'. לשאלה: זה סיקרן אותך לדעת? רצית לדעת והרגשת שאבא לא משתף? ענה יאיר: 'זה סיקרן אותי מצד אחד ומצד שני הרגשתי קושי מצידו לספר על זה. ולא רציתי לדחוף אותו לכל מיני פינות שלא רצה להגיע אליהם'.

ראוי לזכור שיאיר, צעיר הבנים, היה תלמיד בחטיבת הביניים באמצע שנות השבעים, למעלה משלושים שנה לאחר האירועים ותום המלחמה, כאשר ראה אור ספרה של רות קליגר עליאב, המפלט האחרון, ספר שעורר רבים מ'נערי קלאדובו' לחזור ולשאול על גורל קבוצתם שנספתה. אף שיאיר לא ידע מפי אביו על חרדתו מפני גילוי גורל הוריו, הוא צדק בתחושתו. בעדותו ביד ושם ענה שלמה, האב, לשאלה על גורל הוריו:

אחרי זה מה ששמעתי שהוא נלקח כבן ערוכה [...] וכנראה שבאחד המצודים ברחובות [בבלגרד; ההורים עזבו את שאבאן לאחר הכיבוש הגרמני וחזרו לבלגרד] אחרי בני ערוכה של אחד, לא יודע, הוא נתפס והוצא להורג בטופובסקה שיפה, אז הוא כבר כנראה לא היה עם אמא. אמא, שמעתי שהיא ניסתה עם קרובת משפחה אחת לברוח לבודפשט [...] והנהג העביר אותה לסיימישטה [מחנה הרצח של הנשים ממנו נלקחו למשאיות הגז].

מראינת: מה אתה אומר?

שלמה דוד: זה מה ששמעתי. יותר פרטים עליה אני לא יודע. פשוט אין לי ידיעות מהימנות. [...] יש בנהריה איזו אישה שאני לא מעז ללכת אליה, ששמעתי מחברה שלי [...] על האישה בנהריה שהייתה בסיימישטה עם האמא שלה גם ושהיא הכירה את אמא שלי. אני כמה פעמים חשבתי לגשת לדבר אתה.¹⁵

בהמשך השיחה הוא חוזר לגורל האם וחברת נעוריו שהייתה אמורה לעלות עמו, אך ברגע האחרון לפני היציאה לא קיבלה סרטיפיקט. הוא אומר:

לפי העדויות של היום רק הגברים הוצאו להורג בזאסאוויצה. הנשים והילדים הועברו לסיימישטה. זה היה בתחילת 1942, ויכול להיות שוורה הזו שמכירה את אמי יכול שגם החברה הזו שלי [הני מילר] גם

הייתה בסיימישטה. היא הייתה בשאבאץ. פשוט הדברים הם כל כך איומים שאולי מוטב לא לדעת.¹⁶

ככל הידוע מעדויות בני המשפחה, לא אור שלמה דוד עוז לפנות אל אותה אישה בנהריה, הקרובה למקום מגוריו, ולשאול על ימיה האחרונים של אמו. מעבר לידיעה על מותה של האם לא יכול היה שלמה להכיל סיפור פרטני על ימיה האחרונים. הסוף היה אכזרי כל כך שתיאור מצוקותיה, מחשבותיה, מראיה, חרגו מעבר לגבול הנסבל. בחייו גנז האב שלמה דוד את העדות ולא סיפר עליה לבניו ולבתו. הם לא ידעו כלל שהאב נסע ליד ושם לתת עדות. יאיר ראה בכך ביטוי לכאב העמוק, אסתר חשבה שאביה רצה להגן עליה מפני המידע הקשה ושמואל, שאביו הציע לו לקרוא מספר דברים בפרשה ואף ביקשו לשאת דברים בטקסי הנצחה, לא ידע לפרש את הדבר. הערתו של יאיר דוד, שנזכרה לעיל, שהוא מקווה כי אביו יכול היה למצוא נחמה במחשבה שהוריו שמחו שלפחות חילצו את ילדיהם מן התופת, משקפת הבנה ורגישות לגודל הכאב של האב. לאחר שנים ארוכות, וכאשר לא יכול עוד לדבר עם אביו שהלך לעולמו, מחפש הכן נחמה עבורו. את התובנה שאולי אפשר היה למצוא נחמה בהצלת הילדים מגלה יאיר בעקבות חוויית המסע וסיפוריהם המקבילים של מי שנמצאו עם אביו בקלאדובו ואיבדו את בני משפחותיהם.

אולי המתח של שלמה דוד ביחס לרצון לדעת ואי היכולת להכיל את פרטי המידע על המוות מסביר את השנים הארוכות שחלפו שבין קבלת המידע על מותם של ההורים והמאמצים להנציח אותם ואת הקבוצה. השאלות כיצד, מתי ומדוע התרחש הרצח האכזרי הטרידו אבל גם הפחידו את 'הנערים והנערות' שהצליחו להיחלץ מקלאדובו. במקביל חלפו שנים רבות בתהליך ההפנמה והתגבשות התובנה אצל הבנים/ות. הם העידו כי גם לאחר שידעו את סיפור משפחתם לא הצליחו להפנימו ולראותו כחלק מסיפורם. לאחר מות האב הם חשו שיש לעשות מעשה כדי שרצונו לזכור וחוסר יכולתו לספר יקבלו את המשמעות הראויה. היה זה אחד הגורמים המרכזיים שהניעו אותם לקחת חלק במסע. שם, בעת שהיו מנותקים משגרת היום-יום, בעת שהתרשמו עמוקות מן הנופים והמרחבים של סרביה ומנהר הדנובה שלאורכו נסעו במשך שעות ארוכות, ובצד חוויית טקסי הנצחה באתרי המוות וההאזנה לסיפורי הניצולים, קרה הדבר. סיפור חייו של אביהם ואובדנו הפך להיות שלהם והם העניקו לסיפורי הוריהם צבע חדש ומשמעות חדשה.

אולי ברוח זו ובצד ההבנה לחרדת ההורים מפני סיפור הרצח והרצון לשמור עליהם עולה גם מעין טרוניה על שלא עודדו אותם, הילדים, להתעניין, לשאול; על שלא נתנו להם להתחלק בכאב. בשיחה בין אסתר הבת וורדה האם על משפחתו של הדוד אברהם,

אחיו של שלמה שהגיע עמו לארץ, ועל העדר כל עניין וידע של בניו על סיפור קלאדובו:

אסתר (לאם): קשה לי להאמין, כמו שאבא סיפר לך שאברהם (האח) לא סיפר לאסתר [אשתו].
 ורדה: כן, אבל [לא] הוא (אברהם) לא היה בזה, עובדה הילדים לא [ידעו] [...].
 אסתר: גם אנחנו לא [ידענו], ואת סיפרת כמה שחיית את זה...

לאחר שנים חשים בני משפחת דוד שהחמיצו שיח פתוח ומשמעותי עם אביהם. הרגשתם היום היא ששמיעת סיפור חייו של אביהם יכולה הייתה להיות בעלת ערך עבורם כילדים ומתבגרים, וכבוגרים – הורים וסבים.

משפחת נצר

התייחסות דומה לאיסוף המידע על מות ההורים ועל דרך רציחתם מבטא גם רוני נצר מקיבוץ חוקוק.¹⁷ הוא מביע תחושה קשה על הזמן שארך עד שאזר עוז ללמוד את גורלם של הוריו. רוני נצר (קורט פומרנץ) עלה לארץ מגרמניה כנער בודד בינואר 1940, חודשים ספורים לאחר שחגגו את בר המצווה שלו. אחותו בת ה-19 הגיעה לארץ לפניו והצטרפה לקבוצת חוליות. היא השיגה את רישיון העלייה עבור אחיה והקבוצה התחייבה לדאוג לכלכלתו. בשעה שרוני הגיע לארץ עגנו הוריו ואחיו יוסט בן ה-11, במעגן החורף בקלאדובו.

ההורים, שלא יכלו לקבל סרטיפיקטים, החליטו לעלות לארץ ישראל בעלייה בלתי חוקית והעריכו שיגיעו לארץ לפני בנם קורט. בספטמבר 1939 נפרדו ממנו בעיר מגוריהם הרבורג, שליד המבורג, בביטחון מלא שיתראו בארץ. לפני כן שלחו ההורים לארץ ארגז מטען עם חפצי הבית, שאותם הכינו בקפידה כדי שיתאימו לתנאי הארץ. עד דצמבר 1939 התגורר רוני (קורט) אצל קרוביו בברלין, ואז התקבל רישיון העלייה.

ב-1 בינואר 1940 הגיע רוני לקבוצת חוליות כילד בודד. בינתיים עזבה אחותו את הקבוצה ועבדה כעוזרת בית וכמלצרית בתל אביב. לא היה ביכולתה לפרנס את אחיה. הקבוצה שהתחייבה בפני השלטונות לדאוג לרוני עשתה זאת, והוא הפך למעין ילד השעשועים של האנשים הצעירים, שלרובם לא הייתה משפחה. חצי שנה שהה רוני בקבוצת חוליות (שטרם עלתה על הקרקע) ולמד בבית הספר שבמושב נטעים, הקרוב למקום ריכוזה של הקבוצה. לאחר מכן עבר ליקנעם, לגור עם קרובי משפחה. הם העניקו לו בית חם. הוא למד והתעניין בסביבתו החברתית, היה מעורב בחברת הילדים בבית הספר וביישוב, ולאחר כשנה נשלח לבית הספר החקלאי מקווה ישראל. רוני מעיד

17 ראיית את משפחת נצר בביתם בקיבוץ חוקוק ב-8.4.2004.

שלא חש געגועים רבים להוריו וגם לא חרד לגורלם. במכתביהם הם תיארו רק במרומז את הקשיים בחיים הארעיים בקלאדובו ובשאבאץ ואת דאגות היום-יום. מעניין לשמוע את הדו שיח הבא בין רוני ואשתו דינה בתגובה לשאלות על מודעותו ומעורבותו במצוקתם של ההורים:

שאלה: כשהיית בארץ, איך התייחסת לגורל הקבוצה?
רוני: לכולם היה ברור שהם יגיעו לארץ. צעקות הייאוש [שלהם] היו אחר כך, כשהם ראו ספינות אחרות [שלוש ספינות המעפילים "מילוס", "אטלנטיק" ו"פסיפיק" עברו בקיץ 1940, בדנובה ונוסעיהן נופפו שלום לפליטי קלאדובו שאבשאץ. מחליפות מכתבים עם קרוביהם באוסטריה ידעו פליטי קלאדובו, שעל סיפון שלוש הספינות נמצאו קרובים וידידים]. היאוש הולך ומחמיר והוא וניכר.
שאלה: חשת בזה אז או עכשיו בדיעבד אתה מרגיש את הדברים?
תשובה: אז לא חשתי בזה...
שאלה: אתה היית באותם ימים בעולם שלך?
תשובה: כן רכבתי על סוסים ולמדתי עבודה חקלאית. עצי פרי עניינו אותי, זה קסם לי במיוחד.

לאחר שנים חש רוני פגם של ממש במעשיו ובמחשבותיו באותם ימים. עכשיו הוא חושב שהיה צריך לדאוג להוריו, לחשוב על גורלם ועל הצפוי להם. אולי יכול היה לסייע בהשגת ויזה עבורם ועבור אחיו לו רק היה משתדל, מנסה לפעול. ואולם באותם ימים היה נער בן 13-14, שרוי ביום-יום החדש שממנו הפיק הנאה וסיפוק. חוסר הסימטריה בין זיכרון מצבו והמידע הנוכחי על מצבם של הוריו יוצר מידה לא מבוטלת של אי נחת, ואולי אף רגש אשמה. אף על פי שהוא יודע כי קצרה ידו להושיע ולחלץ את הוריו ואחיו הצעיר מן המלכודת שאליה נקלעו, אין הוא יכול להתעלם מן העובדה שבעולמו הפנימי הם לא נכחו, ואין הוא דן עצמו לקולא. זאת ועוד, לשאלה, למה החלטתם להצטרף כולם לביקור בקלאדובו? מה היו הציפיות שלכם מן המסע? השיב רוני:

אפשר להגדיר את זה ככה: היו לי רגשות אשם [על כך] שאחרי התחקו אחר מה שקרה, [ועל כך] שאני לא חיפשתי מספיק כדי לקבל פרטים על ימיהם האחרונים, מה בדיוק עבר עליהם. וזה הציק לי. לפחות אמרתי אני אהיה במקום שהם היו שמה. [...] אני חשתי שהדבר היחידי שאני יכול לעשות כדי לחוש את מה שעבר עליהם זה לעבור את המקומות ששם הם שהו.

בהמשך עוד אחזור למשמעותו של המקום הפיזי לכל אחד מן המשתתפים במסע.

רוני שמר מכל משמר על המכתבים שקיבל מהוריו! אפשר ללמוד מקריאה בהם שהוריו התלוננו על שאין הוא עונה למכתביהם ואינו מספר להם על מעשיו. כך כתבו במכתביהם גם לסבתא ולדודים שנמלטו לשוויץ. אלה מוסיפים למועקה שחש רוני היום. לכאורה הם משמשים הוכחה לאדישותו באותם ימים, אדישות שעתה נראית בעיניו כחטא. אשתו, דינה, מוסיפה לשיחה את קולה:

דינה: יותר מזה – ההורים מתלוננים שהוא לא כותב, בכל מכתב, שהם לא יודעים שום דבר.
 רוני: לא בכל מכתב.
 דינה: כמעט כל מכתב.
 מראינת: זה אופייני לכל הילדים.
 רוני: מה אתם רוצים ממני? ... לא, ... בצחוק.

דו שיח זה מדגיש את תחושת האשם של רוני, המתחזקת מדבריה של דינה הנשמעים באוזניו כהתרסה. אולי קולה וקולו הפנימי משתלבים בטענתו 'מה אתם רוצים ממני', ואולי זו משקפת את אי היכולת להתמודד ולהשתחרר מן המועקה. הערתי שכתובה מועטה הייתה אופיינית לכל הילדים, שהתכוונה להקל על מצוקתו של רוני, אינה מובנת כך. נהפוך הוא. רוני מרגיש פגוע, שכן אמירה זו מאשרת את אי הכתיבה ומעמידה אותו במצב של התגוננות: מה אתם רוצים ממני? אף כי לאחר מכן הוא מטשטש את תלונתו, באמירה 'לא, בצחוק'.

המועקה של רוני גוברת כאשר הוא מספר על חוויותיו כחייל בבריגדה הארצישראלית. הוא היה באירופה ובכל זאת לא עשה הרבה כדי לגלות מה היה גורלם של הוריו. דינה מספרת שרוני וחברו עמוס נסעו יום אחד ברכבת ביוגוסלביה. עמוס, שידע מעט רוסית, שאל יוגוסלבים מה קרה ליהודים או לפליטים יהודים, והתשובה שהם קיבלו הייתה בתנועת שחיטה בצוואר והשמעת קולו של הסכין. וכך התנהלה השיחה בנושא זה עם רוני:

מראינת: מתי קלטת שהמשפחה אבדה?
 רוני: בסוף המלחמה. חסר פרט אחד להשלים את התמונה. הייתה לי משפחה בשוויצריה, וגם סבתא, והם בשוויצריה יכלו להתעניין, והם למעשה קיבלו רשמית את ההודעה על אודותם [ההורים] בסוף המלחמה. יש לי המכתב שהם קיבלו בשוויצריה [כלומר לחקירותיהם בדבר קורות ההורים ויוסט]. אני בינתיים גדלתי, התגייסתי לבריגדה היהודית.
 דינה: הפסיק את הלימודים במקווה.

רוני: ברגע שמלאו [לי] 18 אני הפסקתי את הלימודים ויצאתי לנקום בגרמנים.

מראינת: אתה חשבת כך אז או היום אתה אומר את זה?
רוני: לא, כיום זה נשמע קצת ילדותי, אבל ודאי שהרגשתי [אז] שתפקידי לנקום... סימן שידעתי כבר שקרה משהו [...].
מראינת: במשך כל השנים מאז תום המלחמה כשהיית באירופה ניסית להתחקות אחר הגורל של המשפחה, או לאחרי החזרה לארץ?
רוני: את העבודה הזאת, אמנם יש לי קצת ייסורי מצפון, אבל את העבודה הזאת עשו המשפחה שלי בשוויצריה. הם שלחו לקהילה היהודית בבלגראד וקיבלו תשובה. יש לי המכתבים האלה.

בקטע זה רוני מבטא רגשות כפולים. הוא בטוח שגיוסו לבריגדה היהודית הוא אקט חיובי, אף כי המניע נראה לו היום ילדותי במקצת. ואולם, אי ההתרכזות בגורל הוריו ואחיו מעיב על זיכרונותיו. הביקורת מפיו היא על הפסיביות שלו. כאילו הוא קיבל את מותם של הוריו אחיו ללא תגובה. רוני חוזר לסוגיה זו פעמים רבות במהלך הראיון והוא מחדד את הביקורת העצמית בנושא זה. הוא חוזר על כך בהתייחסות לנושאים שונים, ובעיקר בכל הקשור למניע לנסיעה ליוגוסלביה, כפי שכבר הזכרתי. אם בקטע שלעיל רוני מתייחס 'לקצת ייסורי מצפון', בהמשך הוא אמר:

טוב, זה אולי כל הזמן רודף אותי, שאתה בתור נער בן 15 ומשהו כבר הייתי יותר מבוגר, ובתור אדם בוגר לא טרחת ולא הלכת ולא ערכת חיפושים ואיסוף אינפורמציה ו[לא] חיפשתי איזו שהיא אפשרות להשיג את מה שהחמצתי.

רוני התקשה להשיב על השאלה מתי התחיל להתעניין באופן אקטיבי, כלומר לעשות מאמצים כדי לדעת יותר פרטים על ימיהם האחרונים של הוריו ואחיו ולא רק מידע על עובדת מותם. הוא חזר והצביע על קונפליקט פנימי:

קשה לי להיזכר במועד מדויק, אבל כל הזמן אספתי כל פיסת ניר ששייכת לנושא הזה. עדין יש לי אוסף של מידע אינפורמציה, ומצד שני כל השנים העיק עלי שלא עשיתי שום דבר. אפילו את אוסף המידע לא אני עשיתי אלא המשפחה בשוויצריה, ואני הייתי עסוק בארץ.

הוא העריך אפוא את מאמציו כבלתי מספקים. פעילותו העיקרית הייתה בחיי היום-יום ובמשימות שהחברה הטילה עליו. רוני מייצג רבים בציבור הישראלי שנוכח אובדן המשפחות זוהי תחושתם.

בעקבות קריאת מאמר של אפרים להב בג'רוזלם פוסט, השתנתה גישתו של רוני ליותר דינמית בהתחקות אחר גורל הוריו ובלמוד הפרטים על חייהם בחודשים שלאחר הכיבוש הגרמני. אפרים להב, שהיה מקבוצת הנערים והנערות בקלאדובו אשר זכו לרישיונות עלייה במסגרת עליית הנוער, הגיע לארץ במאי 1941, ולימים היה לעיתונאי. בשנות השבעים, בעקבות ספרי הזיכרונות שנזכרו לעיל, החל להב לחפש מידע על גורל הקבוצה וביטא את העמדות שגיבש בנושא בעיתונו, הג'רוזלם פוסט. אף שכתב בשפה האנגלית הוא פתח זירה ציבורית נוספת ונגישה יותר. הנושא העיקרי שבו התעמק אפרים להב היה מדוע כשלו כל הניסיונות להמשיך בהפלגה לעבר הים השחור. במשך השנים פרסם את מאמריו בסוגיה זו גם בעיתונות העברית.¹⁸

מאמרו של אפרים להב שימש זרז גם לשלמה דוד, שיצר עמו קשר בראשית שנות השמונים ויחד עם חברים נוספים הקימו ועד של ניצולי הקבוצה שהחל לפעול להנצחת זכרה. לקראת שנת הארבעים לרציחתם של פליטי קלאדובו החלה התארגנות ההנצחה. בני הנוער של אז התקבצו לשליש האחרון של חייהם. רובם היו בגיל הוריהם בזמן המסע או בוגרים מהם, ורבים מהם היו גם סבים וסבתות. יעל דניאלי מדגישה את הצורך לספר את העבר במעגל חיים זה כדרך להעניק פשר ומשמעות למכלול החיים. מחקרים אחרים מתייחסים לגעגוע אל הילדות, אל הבית ואל ההורים שאינם במעגל חיים זה. זאת ועוד, סיפור העבר הוא יצירתו של סיפר (נרטיב) חיים אישי. עתה התעורר הצורך באינטגרציה של הפרק הגלתי והפרק הארצישראלי, שלכאורה היו מנותקים זה מזה לכלל סיפר אחד של פרקי חיים שונים.¹⁹

בקיץ 1982 יזמו חברים מקבוצת הנוער של קלאדובו בקיבוץ גן שמואל ערב עיון ותערוכה לזכר חבריהם וקרוביהם שנספו. בין היוזמים היה אהוד נהיר, חבר קיבוץ העוגן, מי שהיה מדריך השומר הצעיר בקלאדובו ועלה לארץ עם חניכיו. נהיר, צלם חובב, החזיק באוסף תצלומים שתיעדו את פעילות הנוער בקלאדובו. לקראת התערוכה נאספו תצלומים אלה ואחרים, ויחד עם גלויות ומכתבים של הורים וידידים מקלאדובו ושאבאץ הוצגו בבית התרבות של הקיבוץ. הערב נפתח בהתבוננות בתערוכה. התצלומים עוררו התרגשות רבה. האולם רחש קולות שונים של תמיהה והיזכרות במאמץ לזהות אנשים שחלקם חי ומרביתם נספה. הצלילים ביטאו כאב ותחושת סיפוק כאחד נוכח השנים שההיזכרות בהם מעוררת רגשות מעורבים.²⁰

18 Efraim Lahav, 'The Kladovo Transport', *Jerusalem Post*, 5.3.1982

19 דניאלי, הזדקנות; קנגיסר כהן, ילדים ניצולים, עמ' 89-92.

20 לקראת האירוע הכינה חנה ויינר חוברת המחזיקה מכתבים וקטעים מסיפור קורותיה של הקבוצה. חנה ויינר, לזכר חלוצים מוינה שלא זכו להגיע: 40 שנה לרצח מעפילי קלאדובו-שאבאץ ביוגוסלביה, נאות מרדכי תשמ"א.

החלק העיוני של ההתכנסות עסק בשני נושאים: 'מדוע לא הצליח המוסד להעלות את הקבוצה?'; 'מתי, ובידי מי נרצחו אנשיה?' לרבים הייתה זו הפעם הראשונה ששמעו פרטים מהימנים על הניסיונות והכישלונות להמשיך בהפלגה. הם האזינו לניתוח היסטורי לגירסאות של הגורמים השונים שהיו אחראים למסע ולרקע הכללי של האירועים: המדיניות הבריטית, מעמדו של המוסד לעלייה והתכניות השונות של הסוכנות היהודית שהיו קשורות לגורלה של קבוצה זו. החלק המרגש ביותר עבור המשתתפים היה תיאור הרצח ושלביו. הם שמעו על האוסטרים, שהיו מעורבים בתכנון הרצח ובביצועו ועל הקשר של רצח הגברים לפעולות עונשין כנגד פרטיזנים סרבים ולפתרון הסופי.

לכאורה תרם ערב העיון ליצירת מסגרת מארגנת לסיפור הפרטי של פליטי שאבאץ: הסיפר הרחב של תולדות השואה והיישוב היהודי בארץ ישראל. ואולם, בעקבות השיחות עם חברים שהשתתפו בסיוור בסרביה בסתיו 2002, אפשר היה ללמוד שגורלה של קבוצת קלאדובו שאבאץ נותר מנותק מהקשרו הרחב. הניצולים ובני משפחותיהם (שחלקם השתתפו ביום עיון זה או בהתכנסויות אחרות שבהן תוארה הפרשה על היבטיה ההיסטוריים) לא גילו כל הפנמה של סיפור הטרגדיה של חבריהם ובני משפחותיהם כחלק מקורות הימים, מעבר לקשר הברור עם המשטר הנאצי, שהיה אחראי לבריחתם של ההורים מגרמניה ואוסטריה.

יוזמה נוספת של אפרים להב, שלמה דוד ואחרים לקראת יובל הארבעים, הניבה הקמת אתר זיכרון ביער הקדושים. לא אכנס לכל הפרטים הקשורים בהקמתו של האתר והאנדרטה, ובהקדשתו בטקס רשמי בשנת 1982. שלא כאירוע בגן שמואל, שכלל בעיקר אנשים שהיו קשורים לקיבוצי השומר הצעיר, היה האירוע ביער הקדושים כללי וקיבל פרסום רחב יותר. לניצולים ולבני משפחותיהם העניק הטקס תחושה שבעצם הקמת האנדרטה הכירה המדינה באמצעות הקרן הקיימת בקורבנות קלאדובו שאבאץ כחלק מקורבנות העם היהודי בשואה, וניתן להם מקום במרחב המקודש שבו הנציחה המדינה את קורבנות השואה. בה בעת נוסד גם אתר במרחב פיזי שסביבו יכלו בני משפחה וידידים להתכנס, להתאבל, לזכור את הנספים ולהנציחם.

כל המרואיינים הצביעו על הקמת אתר ההנצחה ביער הקדושים כנקודת ציון בשיח המשפחתי, ובקרב אנשי הקבוצה בינם לבין עצמם. ליער הקדושים הגיעו אנשים הקשורים לפרשה מכל רחבי הארץ. הם ייצגו את בני הנוער שעלו ומשפחותיהם, את האנשים שהוריהם וקרוביהם היו בקלאדובו ונציגים רשמיים מטעם הסוכנות וממשלת אוסטריה. ההתכנסות יצרה מגע מחודש והזדמנות להרחבת רשתות קשר בין אנשים רבים שהיו קשורים לטרגדיה של המסע. היו מי שהכירו איש את רעהו שנים ארוכות, אך לא ידעו על הגורל המשותף המחבר אותם; היו שהתוודעו זה לזה לראשונה ולמדו על מה שמקשר ביניהם. ואמנם, בעקבות אירועי יובל הארבעים התפרסמו רשימות

אישיות של ניצולי קלאדובו שאבאץ, ובהן רשימות של שלמה דוד, אהוד נהיר, אפרים קדרון ואפרים להב.²¹

בראיון עם רוני ודינה נצר דיברו שניהם בהתרגשות גדולה על ההתכנסות ביער הקדושים ועל מה שקרה בדרך, כשהם נכנסים זה לדברי זה:

שם לקחנו טרמפ את חיים שצקר [היה נער בקלאדובו, עלה לארץ ואמו נותרה מאחור ונספתה] ועוד מישהו ולא ידענו מה אתם, ואז התחלנו לדבר. ואז אפרים שאל ואיפה יוסט [האח הצעיר שהיה עם ההורים בקלאדובו]? הוא לא ידע מה אתו, ואז סיפרנו לו, והוא אמר, מה? אני הייתי החבר הכי טוב שלו ואז הוא שלח לנו תמונות, צילומים. דינה: אני מוכרחה פה להוסיף, איך אנשים לקח להם כל כך הרבה שנים להיפתח לנושא הזה. בטקס הזה אנחנו פוגשים בחור שהיה חבר חוקוק, דן [צ"ל יוסף] כרמיאל (ויינרייך), [ש]גר אחר כך בבית השיטה. חיינו יחד חמש שנים חיים בקיבוץ יחד, אחד בתוך הנשמה של השני, ולא דיברו על זה. פגשנו עוד אחד בשם יוסט. שאלנו אותו, מה אתה עושה פה? הוא ענה, ההורים שלי נספו. אחיו היה בארץ, הוא קיבל סרטיפיקט בזכות אחיו והם נספו, היו שם. חיינו בפלמ"ח שנתיים יחד, אחד באוהל של השני, אחד בנשמה של השני, ולא ידענו, לא דיברו על זה. לא דיברו רק לפני 22 שנה [...].

ואולם בהתייחסו להשפעת המפגש על המשך התעניינותו ופעילותו בנושא, אמר רוני שהוא ראה בטקס אקט שהיה והסתיים. לא נמשכו קשרים עם האנשים שפגש פרט לטלפון פה ושם, ולמעשה הנושא חזר להיות רדום. הטקס הבא שהשתתף בו היה לציון חמישים שנה לרצח הקבוצה ב-1992.

לא כן שלמה דוד, שהמשיך לכתוב את זיכרונותיו ולתרגם מאמרים שהתפרסמו בסרבו-קרוואטית על גורלם של הפליטים. הוא שלח את החומר לחברי הקבוצה ולהיסטוריונים שהתעניינו בפרשה. בעניין זה ניכר באופן ברור תפקידו כ'סוכן זיכרון' בפי הסוציולוגים. ספרה של רות עליאב, המאמר בג'דוולם פוסט, התערוכה וההתכנסות בגן שמואל והקדשת אתר ההנצחה ביער הקדושים היו לזרזים ולמעוררים לאנשים

21 שלמה דוד, ארבעים שנה לרצח מעפילי קלאדובו-שאבאץ, כתב יד, בוסתן הגליל 1982. חולק לחברי הקבוצה בזמן ההתכנסות ונמצא גם ברשות המחברת; יהושע ברגר, 'יומן מסע העפלה', עלון קיבוץ נאות מרדכי, 21.1.1983, חולק לחברים בהתכנסויות שונות, ברשות המחברת; יהושע ברגר, 'טראנספורט קלאדובו שאבאץ 1939-1941', בתוך: חנה ויינר (עורכת), ארבעים שנה לרצח מעפילי קלאדובו שאבאץ, נאות מרדכי דצמבר 1981. חולק על ידי העורכת והמחבר, ברשות המחברת; אפרים קדרון, שם; להב, קלאדובו, *Jerusalem Post*, 5.3.1982.

שונים שתוצאות פעילותם הפכו, בלשונו של פייר נורה, ל'מחוזות זיכרון'. חלק מאנשי הקבוצה – שהיו פעילים בוועד להנצחה – הפכו בעצמם לסוכני זיכרון.

אף על פי כן לא ניכר מסיפורם של רוני נצר ושלמה דוד שה'סוכן' הצליח לפעול ברמה המשפחתית. אף שבני משפחה באו לטקסים ביער הקדושים, טקסים שלא התקיימו בסדירות מדי שנה, לא החל תהליך של סיפור וסיפור מחדש בתוך המשפחה. ועדיין לא היה הכוח לחשוף את רבדיו האישיים, הכואבים במיוחד.

כפי שנזכר לעיל, התייחס שמואל דוד לגישתו של אביו לסיפור המשפחה בשנות החמישים המאוחרות ואמר שהכול היה סגור ולא ניתן להיפתח. בשנות השמונים היה אביו, שלמה דוד, מעורב בפעילות של ממש להנצחת הנספים. הוא ביקש משמואל שיישא דברים בטקס ביער הקדושים ובכך הפעיל אותו, אך לגבי שמואל היה בכך מילוי בקשה של אבא, שהיה יקר ללבו. הוא חש שיש לדברים משמעות עמוקה אצל אביו, אבל האב לא עבר את המחסום שמנע ממנו לחלוק את רגשותיו עם בנו. הוא לא יכול היה לספר להם את גורל משפחתו לפרטיו; גורל שחלק עם הקבוצה בכללותה. שלמה דוד ידע ממכתבו האחרון של אביו מה-14 במאי 1941 שהוריו חזרו לבלגרד לאחר הכיבוש הגרמני, כשנואשו מן האפשרות להמשיך את הדרך לארץ ישראל. רק ב-1986, בעת שהוא עצמו שהה בבלגרד, למד את הפרטים על מותם, וגם אז היו הפרטים ממוסגרים במידע הכללי על מקום המוות ותיארוכו. פרטים נוספים שלמד מאוחר יותר וסיפר למראינת ביד ושם לא חלק עם בנו. הם קראו את עדותו רק חמש שנים לאחר מותו.

רוני נצר לא ידע פרטים רבים על ימיה האחרונים של הקבוצה ועל הוריו שנרצחו יחד עם כל הקבוצה, שכן הוא לא היה בכינוס בגן שמואל. הוא גם לא מעיד שלאחר ההתכנסות ביער הקדושים עשה מאמצים לחשוף סיפור זה. אפשר לומר שהקושי של רוני והיחס הדו ערכי לגילוי גורל ההורים והדיבור על אודותיו נותר על כנו, אף שדינה אשתו העידה בראיון כי בעקבות ההתכנסות החל רוני לספר לילדיו ביום השואה על המשפחה וגורלה. המסגרת הציבורית של יום השואה פתחה בפני רוני, שהוא אדם ביישן ומופנם, הזדמנות לגולל חלקים מסיפור המשפחה. ילדיו כבר בגרו, אך נכדיו ונכדים אחרים במשפחה המורחבת באו בשאלות שהיו קשורות בפרויקט שורשים בבית הספר. גם נושא השואה שאותו למדו בבית הספר או מעורבותם בהכנת טקסים הביאו אותם לרוני עם שאלות נוספות. משהתוודעו לקשר של רוני אל השואה הוא הפך למקור ידע, ונענה להם. הוא לא שלח אותם לשכניו או מכריו כפי שעשה שלמה דוד לשמואל בנו ב-1958. אך על פי עדותו ניתן להבין שהוא הציב גבולות ברורים. רוני הגיב בחיוב לבקשות וליזמות של אחרים.

ב-1996 השתתף רוני בסדנה לכתובת סיפורי חיים וכתב את זיכרונותיו. עתה, משהיה בידו סיפור כתוב, יכול היה להעניק לבנותיו ומשפחתו נוסח מבורר ומאורגן של

סיפור חייו. אך דומני שרק בעקבות היוזמות שנזכרו לעיל, של נכדיו וחבריו, אשר אותן אפשר להבין כחלק מן ההשפעה של סוכני הזיכרון והשיח הציבורי, אזר רוני עוז לכתוב את סיפור חייו. כיצד אפוא הוא מתאר שם את גורל הוריו ואחיו?

רוני מתאר את נסיעתם של ההורים והאח בצורה ברורה כמהלך של אירועים ללא מסירה מדוקדקת של כל הפרטים הידועים לו. לאחר שהסביר את המניעים ליציאה מגרמניה ואת העובדה שאחותו עלתה והוא קיבל את הסרטיפיקט המיוחל, הוא כותב: 'להורי ואחי לא נותרה ברירה, אלא לעלות לארץ ישראל כמעפילים – ללא סרטיפיקט ממשלת בריטניה. הנסיעה אמורה הייתה להימשך שבועיים, לרוע מזלם קפאה הדנובה וכך נתקעה הקבוצה ללא בגדים, ללא כסף לתקופה ממושכת בתנאים קשים ביותר'.²² כך מבטא רוני את ביטחונו באותם ימים, שהוריו יגיעו לארץ לאחר שבועות ספורים. הוא מסביר את העיכוב בגורמי טבע שאינם תלויים באיש. מכאן עובר רוני לתאר את הרצח. אין בסיפורו דבר על חיי הוריו בקלאדובו ובשאבאץ בחודשים הארוכים שבהם קיוו להמשיך במסע העלייה:

באפריל 1941 כבשו הגרמנים את יוגוסלביה. כתגובה על כך שפרטיזנים יוגוסלבים הרגו 2 קצינים ממארב, התקבלה פקודה מברלין: "יש להוציא להורג 100 גברים מתושבי המקום". כנראה שהדרך הנוחה ביותר היתה להעמיד 1,000 גברים יהודיים מקבוצת קלאדובו ליד חפירות שנחפרו למטרה זו, ולירות בעורפם. אחר כך נשאר רק לכסות באדמה. כך נרצח אבי. אמי ואחי הוסעו למקום קבורתם עם עוד 5,000 יהודים ויהודיות מאירופה ויוגוסלביה ממחנה ההשמדה הידוע לשמצה זימישטה [סימישטה], כאשר צינור המפלט פולט גזים מרעילים מופנה פנימה לחלק האחורי של המשאית, וממית את הנוסעים תוך כדי נסיעה אל מקום קבורתם.

כך "נשתבשה" התכנית לאיחוד המשפחה בארץ – רק אחותי ואני הגענו.²³

ביחס לסוגיה מתי וכיצד נודע לו גורל הוריו כותב רוני:

פרטים על גורל הורי ואחי החלו להגיע עם תום המלחמה, מלחמת העולם השנייה ועדין ממשיכים להגיע. חוקרים שונים עושים עבודות מחקר על גורלה המר של קבוצת "קלאדובו". פה ושם נשמעות גם טענות כאילו לא נעשה די להצלתם ולהבאתם ארצה בעוד מועד. למחקרים אלה

22 רוני נצר, זיכרונות, חוברת בהוצאת המשפחה, 1997, עמ' 19.

23 שם, עמ' 20.

יש, אולי, חשיבות היסטורית אך צריך לזכור מעל לכל את אשמתם
הבלתי ניתנת לערעור של הפושעים הנאצים.²⁴

התיאור הקצר והענייני אינו מסגיר רגשות או את רגש האשמה שאותו ציין בעדותו. הוא מדגיש את עמדתו הנחרצת ביחס לאחריות הנאצית לטרגדיה של המשפחה. פרשת קלאדובו ורצח המשפחה הם חלק ממכלול רחב של פשעי הנאצים כלפי העם היהודי. בכך מציג רוני גישה מאוזנת ואינטלקטואלית לנושא. אעבור כעת לדון בבני הדור השני ובמידת הפנמתו את חוויית הוריו כשותפות משפחתית.

ב. הפנמת הטרגדיה ופרשנותה על ידי בני הדור השני

בסעיף זה אסקד את הדיון בעדויותיהם של שניים מן המרואיינים: ניצה באטשא ומנחם כרמיאל. שניהם בשנות החמישים לחייהם, נולדו בארץ ומייצגים ניגוד לבני משפחת דוד בהפנמה עמוקה של הטרגדיה המשפחתית ובהרגשה שהם ממשיכי שושלת.

ניצה באטשא

ניצה חברת קיבוץ עברון, אם וסבתא, פעילה בקיבוץ בתחומי החינוך ובעבר מעורבת מאוד בפעילות ציבורית ופוליטית בקיבוץ הארצי.²⁵ אביה צבי (גאורג) באטשא הגיע לארץ במסגרת עליית הנוער ב-1938, ואולם הוריו, ד"ר אלברט באטשא ואשתו, שרצו גם הם לעלות והיו פעילים בתנועה הציונית במפלגת הציונים הכלליים א', לא הצליחו לקבל רישיון עלייה והצטרפו למסע העלייה של קבוצת קלאדובו. בקרב פליטי קלאדובו היה ד"ר באטשא מן הפעילים הנמרצים, יחד עם חברים נוספים מן המפלגה והתנועה, להשגת סרטיפיקטים. אולם רישיון העלייה לא הגיע עד ליום הכיבוש וגורלם היה כגורל כל אנשי הקבוצה.²⁶

אמה של ניצה, ילידת פולין, גורשה לאושוויץ עם משפחתה. היא ואחיה ניצלו, ומן המשפחה הרחבה נותרה עוד אחות שעלתה לארץ לפני המלחמה וחייה בקיבוץ דליה. לאחר המלחמה עלתה אמה במסגרת עליית הנוער. עם נישואיה הצטרפה לקיבוץ עברון. ניצה היא בתם הבכורה ולה אח, צעיר ממנה בחמש שנים. במסגרת המשפחתית, מספרת ניצה, הייתה השואה נוכחת אף כי לא מדוברת. בהיותה בת תשע סיפרה לה אמה על ניסיון חייה בתקופת השואה:

24 שם.

25 ראיינתי את ניצה באטשא בביתה בקיבוץ עברון ב-9.4.2004.

26 ויינר ועופר, פרשת קלאדובו-שאבאץ, עמ' 55-60.

אני הגבתי כל כך קשה [ש]היא הפסיקה [לספר] והייתה שתיקה ארוכה. ורק בערך [כ]שהגעתי לגיל ארבעים הגעתי למסקנה שאני חייבת לתעד את אמא שלי לפני שיהיה מאוחר מדי. ואחרי שהיא נפטרה לא הסתפקתי בזה שתיעדתי אותה. נסעתי לקיבוץ דן אל אישה שהכירה טוב את הסבא שלי מצד אמא, הוא לימד אותה יהדות. על המשפחה של אמא עשיתי ממש מה שנקרא מין מחקר משפחה, ואצל אבא זה לקח זמן עד שעשיתי את זה.

ניצה מעידה שכאישה צעירה היא ראתה את סיפורה של אמה כ'המזוהה והמסמל את הטרגדיה'. אביה חיזק גישה זו. לאחר שנים מגדירה ניצה את פרשנותה בדרך זו: אמא ניצולת שואה ואבא, 'היה נער פליט שהגיע מאירופה ו...'. לשאלה מדוע היא משתמשת בביטוי נער פליט ביחס לאביה, האם זה מה שהוא שידר ביחס לעלייתו ולחיייו בחברת הנוער? השיבה לאחר שתיקה ממושכת:

זה לא חד משמעי פליט, כי הוא, אבא שלי, הפך להיות רועה צאן ובדיוק מה שאמרתי ליום-הולדת שמונים שלו: [...] "סבא שלי היה פרופסור לשפות באקדמיה למסחר בווינה ואני בתו של רועה צאן מהגליל". [...] עיקר המשימה של להקים את המדינה הייתה דרך עבודת כפיים. זה הערך הקיבוצי של ההתיישבות העובדת, ואבא שלי מסמל את זה. הוא מסמל בשבילי את דור החלוציות. לא את הפליט, את דור החלוציות. מראינת: בכל זאת אמרת ילד פליט.

ניצה: בכל זאת אמרתי ילד פליט [הפסקה, נאנחת] כי בסופו של דבר הוא הגיע בלי כלום, זה... לא יודעת איך להגיד את זה... נכון שהגיע דרך עליית הנוער, היה חלוץ, היה בשומר הצעיר ולפני כן בתכלת לבן, היה בכוח וינה, היה מאד ספורטאי והכול... אי אפשר להגיד שהוא מסמל את הדמות של הפליט מן הספרות כמו שאנחנו מקבלים. לא, בכלל לא! במובן מסוים הוא מסמל מאוד מאוד את הנוער החלוץ שבזכותו קמה המדינה. משהו שבסמוי מהפליטות שאני לא יכולה אפילו להגיד מה, שלהגיע לפלשתינה בלא כלום יש בזה משהו של פליטות בעיני. אני לא יכולה אפילו להסביר את זה.

לסיפורו הייחודי של אבא, ורצח הוריו נחשפה כבחורה בוגרת, בעת השירות הצבאי. אז התפרסם מאמרו של אפרים להב בג'רוזלם פוסט. האב היה נסער ונתן לבתו לקרוא את המאמר:

ניצה: אז לראשונה שמעתי בכלל את השם קלאדובו. המאמר מאוד הסעיר אותי. אפילו עכשיו זה מעלה הרבה כאב... והאמת, קראתי אותו

ולא בדיוק ידעתי מה לעשות אתו... וככה כמו שקראתי אותו ככה זה נעלם, לא היה לי איזה חוט או איזה חבל הצלה שייתן לי להתחבר... אל אנשים בארץ שרק היום אני יודעת שבעצם חיו את זה כל הזמן וחיפשו דרכים להיפגש ולשתף אחד את השני בחוויות שעברו הן שם והן במסע ההצלה לפלשתינה.

מראינת: דיברת על זה עם אבא שלך? הוא נתן לך לקרוא.

ניצה: הוא נתן לי לקרוא וראיתי המון עצב, המון קושי להתמודד עם זה, אבל הוא לא הרחיב את הדיבור, אני חושבת שכל....

מראינת: ניסית? שאלת אותו?

ניצה: לא, שהוא לא,.... את אבא שלי ייסרו כל הזמן ייסורי מצפון שהוא עצמו לא הבין את גודל הקטסטרופה של ממדי השואה. וכל הזמן הסבא כותב, למה גאורג ממעיט בכתיבה? למה גאורג לא כותב לנו? כנראה שאבא שלי, שהוא אדם מאוד בישן, מאוד צנוע, מאוד סגור, לא הרבה בכתיבה אליהם, למרות שהגיעו לכאן מכתבים דרך הצלב האדום. הוא יכול היה לכתוב, אבל הוא כל כך היה עסוק פה כנראה בחבלי ההיקלטות ולא הבין באיזה תנאים איומים ובאיזה מצב טרגי ההורים נמצאים, וכמה כל מילה... ואיזה חשיבות אדירה ועצומה יש לכל מילה. והיום זה כל כך מייסר אותו. הוא אמר לי, הוא אמר לי שבעצם הם יכלו לנסוע לשנחאי, אבל אמא כל הזמן אמרה לא! אני רוצה להגיע מה שיותר מהר לפלשתינה, להיות ליד הילדים. והוא מרגיש שהנה הם הצילו אותו, שלחו אותו קדימה אבל שילמו בחייהם על הרצון להיות מהר ליד הילדים.

דברים אלה שניצה אמרה בראיון הם תובנות שלאחר זמן, שכן כאשר נתן לה אביה את המאמר לא שאלה ולא גילתה התעניינות. לדבריה, ראתה עד כמה קשה לו הדיבור והיא חסה עליו. אולי היה זה פתרון פשוט לה ואולי גם לו. ההדחקה נמשכה זמן רב. לשאלה אם היא חושבת שאף כי אביה מעריך שהוריו הצילו אותו ואת אחיו, הוא חש שלא היה מספיק מודע לסכנות שניצבו בפניהם, מגיבה ניצה:

בדיוק... בדיוק... הממ הוא כל הזמן מספר שהם כתבו לו, תלחצו כדי לעשות הכול, הכול אצל הנרייטה סולד להשיג סרטיפיקטים [תקוותם של ההורים ששלחו את ילדיהם בעליית הנוער הייתה שתהיה להם עדיפות קבלת רישיונות העלייה כדי שיוכלו להתאחד עם ילדיהם]. ייתכן שהוא לא הבין שהוא מוכרח היה למצוא כל דרך ללחוץ בעליית הנוער לעשות כל דבר כדי להשיג סרטיפיקטים להוריו. ייתכן שהוא יכול היה להציל אותם והוא תמיד אומר לי שהסרטיפיקטים הגיעו והם כבר לא

היו בחיים. הוא כל הזמן חוזר על המשפט הזה. זה מייסר אותו שכל הזמן הושגו סרטיפיקטים והם לא היו בחיים ואותו מייסרת כאילו העובדה שהוא יכול היה משהו לעשות והוא לא עשה מספיק. זה מה שאני קולטת ממנו... זה מה שאני קולטת [פעם שנייה בטון חלש יותר, כאילו הד למה שאמרה קודם].

ניצה מעידה שהסירוב של אביה להיכנס לפרטים על חייהם של הוריו בתקופת שהותם בקלאדובו שאבאץ נמשך למעשה עד עצם היום הזה. היא מדגימה זאת באמצעות אירוע שקרה למשפחה. במלחמת המפרץ הראשונה (1991) הגיעו חברתה והוריה, בני הזוג אופנר מתל-אביב, לביתם בעברון, למצוא מקלט מפני הטילים. באחד הימים דרש בשלומם אפרים להב, שהיה ידיד קרוב של משפחת אופנר (הזוג אופנר עלה מיוגוסלביה אחרי מלחמת העולם השנייה, ובתקופה שבה שהתה קבוצת הפליטים בשאבאץ ועד לכיבוש הנאצי באפריל 1941 הם סייעו להם מטעם הקהילה ביוגוסלביה). בשיחת הטלפון האקראית שאל להב את צבי באטשא אם הוא בנו של אלברט באטשא, הזכור לו מקלאדובו. צבי השיב בחיוב, אך לא יסף לשוחח על הנושא. הקשר בין האירועים המסעירים של מלחמת המפרץ, אירוח הזוג אופנר ופעילותם ביוגוסלביה (שלא היו ידועים לניצה לפני כן) ושיחתו של להב עם אביה, נדמו לניצה בלתי מקריים. היא חיפשה להם משמעות. אצלה חידדו הדברים את הסקרנות ביחס לפרשת המעפילים בקלאדובו, ובכללם לקורות סבה וסבתה. לטעמה הייתה זו הזדמנות הולמת לאביה להתודע לחייהם של הוריו מפיו של להב:

אמרתי לאבא, אבא, הנה אפרים להב, אתה מוכרח לתפוס אותו, לראיין אותו. כי הוא אמר לאבא שלי, אפרים להב אמר לו, אני זוכר את אבא שלך ואת כל הפעילות שהוא היה עושה לנו, לנוער, לכל הדור הצעיר ספורט והרצאות. אבל אבא, למרות שאני התריתי בו והאצתי בו ולחצתי עליו הוא לא יצר קשר עם אפרים להב. לצערי הרב. אני מאוד רצינית. כאילו אבא סגר בתוכו, כאילו הוא סגר את זה.

ואף על פי כן השתתף צבי באטשא בכינוס בגן שמואל שנזכר לעיל, ובשנת 2001 נסע לתערוכה שהוצגה במוזאון היהודי בווינה וכתרתה: 'קלאדובו: בריחה לפלסטינה'.²⁷ ניצה אינה זוכרת שאביה חלק עמה מחוויותיו בהתכנסות בגן שמואל או מביקורו בתערוכה בווינה. וגם אז, רק שנה לפני נסיעתה לאתרי ההנצחה בסרביה, היא

27 התערוכה התבססה על תיעוד היסטורי ועל תמונותיו של אהוד נהיר, מי שהיה מדריך של קבוצת השומר הצעיר. היא הוצגה במוזאון היהודי בווינה בחודשים יולי-נובמבר 2001. עליזה דואר אצרה את התערוכה.

לא שאלה אותו על חוויותיו בווינה או על התערוכה ומשמעותה עבורו. עדיין היה זה סיפור מרוחק ובעיקר בלתי מחובר לתולדות השואה, שאותה ראתה כחלק מרכזי בחייה. הביקור בסרביה וההליכה בעקבות פליטי קלאדובו יצרו את החיבור ההכרחי. החיבור עבור ניצה הוא משולש – הצלעות שבתוך המשפחה – הטרגדיה של אמה, זו של סבה וסבתה בקלאדובו ואבא, הפליט החלוץ. כל אלה התחברו בתודעתה יחדיו לקורות השואה כסיפור קיבוצי. היא מגדירה עצמה 'דור שני' ומשמיעה קול אישי שיש בו שיח בנוסח 'גוף ראשון רבים'. בדברים שנשאה בהתכנסות באתר הרצח בזאסאביצה ביום השני של הביקור היא אמרה:²⁸

נסיעה בבוקר למטרוביצה. קבלת פנים של ראש העיר ומשם לעמק המוות זאסאביצה. מפגש ביזרי של שני עמים, יהודים וצוענים, שבאו לתת כבוד ולבכות את יקיריהם שנרצחו כאן בשדה הזה. באמצע השדה עומדת מצבה, עם מגן דוד, ואילו בצד ימין ובצד שמאל יש מצבה עם צלב של צוענים.

אנחנו עומדים ליד המצבה שלנו, שמים את התמונות של יקירינו, מדליקים נר נשמה ואני שמה את האבן שאבא נתן מהגינה שלו, משתטחת ליד הקבר ובוכה מרה.

אחרי מספר נאומים של אישים מהקהילה היהודית, וכומר אורתודוקסי שמספיד את הקורבנות הצוענים, מגיע תורי להקריא את ההספד שכתבתי.

אני עומדת ליד המצבה וביד רועדת קוראת או יותר נכון זועקת את הכאב המר שפולח את לבי מאז ילדותי. על כך שנלקחה ממני הזכות הכל כך בסיסית לחיות ילדות עם סבא וסבתא. איך אמרה לי בתי יסמין כמה ימים לפני הנסיעה, "אני לא יכולה להבין... איך אפשר לחיות בלי סבא"... ועכשיו הקול רועד לי, אבל אני מחזיקה את עצמי לא להישבר ומרימה את קולי חזק, שגם אלוהים ישמע אותי. כן, אתה אלוהים, איפה היית בזמן הזה, כשהזוועה הזו התרחשה כאן בשדה השליו הזה בין הרגבים והאדמה החמה והרכה הזו, בין הירוק האין סופי הזה ועכשיו קדוש.

הדברים שרשמה ביומנה הם נמלצים ומשקפים, בצד ההתרגשות, מודעות לכתיבה החורגת מן האישי. אולי אף משקפת את הבמה הציבורית שבה נאמרו הדברים, או את זו העתידה בקיבוץ, בעת שתספר את סיפור המסע. לכאורה, דבריה הנרגשים של ניצה ביומן המסע ניצבים בסתירה למה שאפשר להבין מעדותה על התעניינותה בגורלם של

28 ניצה באטשא, יומן מסע, יום שלישי, 15.10.2002 (כתב יד שניתן לי על ידי המחברת).

סבה וסבתה, שלא נמצא לה ביטוי מעשי ולא ניכר בה להט של חיפוש או מאמץ של ממש להבין את גורלם הטרגי. זאת ועוד, שנה לפני נסיעתה לסרביה, לא ביקשה את אביה, שחזר כאמור מביקור בתערוכה על מסע קלאדובו בווינה, לחלוק עמה את חוויותיו. אף על פי כן היא החליטה להצטרף למסע בהמלצתו ובברכתו של אביה, שאף נתן לה אבן מגינת ביתו כדי להניחה על מצבת ההנצחה. האם עורר המסע פרקים שונים בחייה של ניצה ושילבם למסכת שאפשרה לה לעצב זיכרון וסיפור חדש ביחסיה עם סבה וסבתה?

דומה שהמסע לסרביה חיזק בניצה התפתחויות פנימיות שהתעצבו סביב אירועים ביוגרפיים משמעותיים. בת המצווה של בתה היחידה יסמין, מותה של האם ויום ההולדת השבעים של אביה, כל אלה היו אירועים שזימנו עיצוב של סיפור חיים. לכבוד בת המצווה היא נסעה עם בתה לטיול שורשים באוסטריה. טיול זה סייע לה לצייר בדמיונה מציאות עשירה וחיובית על ילדותו של האב, שהתבססה על סיפורים מן הבית לפני העקירה והפרידה.²⁹ הטיול הפך אפוא למעצב חוויות עמוקות ומרגשות. עם הזדקנותה של אמה היא חשה שעליה למהר ולתעד את קורותיה וקורות המשפחה והיא עשתה זאת באינטנסיביות רבה ומתוך חרדה שמא תאחר את המועד. היא לקחה חלק בכינוסים של 'הדור השני' לשואה, שהשפיעו עליה עמוקות. בעקבותיהם היא התוודעה לאפשרות לחלוק עם בני גילה קשיים וחוויות הקשורים לזיכרון השואה, לשתיקה, לעצב לא מוסבר ועוד. היא שמעה מפי ניצולים והיסטוריונים אמירות ששברו דימויים וסטיגמות, שהיו מעין נכס צאן ברזל בשיח הקיבוצי; גישות שהרחיבו את הגדרת הגבורה, כגון שגבורה אינה רק לחימה; שגבורה היא עמידה בחיי יום-יום במחנות ושמירה על צלם אנוש; שגבורה באה לידי ביטוי במאמצייהן של אמהות לשמור על ילדיהן ולהשיג להם מזון. כל אלה חיברו את ניסיון חייה של אמה ובני משפחתה שנרצחו עם תולדות השואה. כינוסים אלה, השיחות והקשרים החברתיים שהתפתחו בעקבותיהם העניקו לניצה את היכולת לעצב זהות מתחדשת ומתחדדת של בת 'דור שני', לראות עצמה כחלק מתמונה קבוצתית אך גם אישית מאוד.

המסע לקלאדובו תרם לשלום פנימי במישור נוסף: השלמת הסיפור המשפחתי והכנסתו לקונטקסט הרחב של קורות השואה. 'לא רק אמא, גם אבא וגם אני חיה את ה"דברים האלה" בלב שלם משום שפה אנחנו נולדנו לטרגדיה איומה. אנחנו ינקנו את זה, איך אומרים, ינקנו את זה מחלב אמי את הטרגדיה'. דומה שדווקא בשיוכה לסיפור

29 סימוכין לכך ניתן למצוא בספר ביוגרפי שכתבה דודתה יהודית סגל ונתנה אותו לניצה. בספר היא מספרת על קורות המשפחה. Yehudit Segal, *Because you Wanted to know*, private publication. 2002 בהקדמה קצרה בעברית כתבת יהודית סגל: 'אני רוצה להאמין שלהורינו, ברגעים הקשים והשחורים ביותר שנותרו להם, המחשבה והידיעה שילדיהם ניצלו, שהם נמלטו מן החיה הנאצית. הבטחון הזה תמך בהם ונחם אותם, ונתן להם כוח'. עמ' 148.

השואה היא מוצאת קורטוב של נחמה. הנחמה נובעת מן העובדה שההתלבטות ממנה והלאה, ובין שהדברים קשים או קשים פחות, הם ברורים. היא מגדירה עצמה כ'נר זיכרון', בעקבות ספרה של דינה ורדי, נושאי החותם. אף על פי כן טוענה ניצה שציפייתה מן המסע לסרביה הייתה שהוא יסגור מעגל עבורה. כך אמרה לאביה, שהציע לה להצטרף למסע. לשאלתי, מה את סוגרת? השיבה ניצה:

להגיד לך את האמת אני לא כל כך סוגרת. היום אני מבינה כי חשבתי שאני סוגרת. הוי, זה כל כך קשה להגיד אבל זה כל כך אמיתי. אני כבר שנים מרגישה כשיום השואה מגיע, כאילו נעצרים החיים, כאילו זה יום מוות כזה, שאני לא יודעת איך אני אעבור אותו בשלום. אני, בשבילי זה כאילו באותו היום... נפשית... אני עוברת את זה כל כך קשה, שאני רק מחכה שזה יעבור בתקווה שאני אחזור לחיים. וכבר מרגישה המון שנים שאני לא יכולה לשאת את המשא הזה. את זה לא יכולה לשאת. את המשא של אמא, של אושוויץ וזה ו... אא וקשה לי לשאת את המשא של הטרגדיה של אבא. ובאיזה שהוא מקום [אנחה, ואז בקול רווי אמוציונליות, כמעט על סף בכי] בסגירת המעגל הזה אני חשבתי שאני הולכת לסגור משו, שאחר כך אני אוכל לחזור לחיים ולהגיד עכשיו אני רק חיה ואני לא נוגעת יותר בכאב הזה. כי אני לא יכולה יותר. זה כל פעם למות מחדש. אבל עכשיו אני מבינה, ואני אומרת את זה בהרבה כאב [בקול בוכה ממש], שאני אצטרך לחיות עם זה כל החיים, עם הכאב הזה. אי אפשר לברוח מזה. [...] אחרי שקראתי את הספר הכל כך חזק של דינה ורדי, נושאי החותם, ובעקבות הספר הזה דיברנו על זה ואמרתי לה: הספר שלך פירק אותי לגזרים, ועכשיו לאחר שהוא פירק אותי לגזרים, לקרעים, אני מנסה לאט לאט לאחות את עצמי, את השברים והקרעים והפצעים, לאחות את עצמי מחדש.

ואולי המסע לסרביה אפשר לניצה לחוש אבל של ממש. אף כי הטקסים והאירועים פומביים וחלקם מעין רשמיים ומוחצנים, היא הצליחה, כלשונה, 'לחצות גבולות':

הלכנו בעקבות סבא וסבתא צעד אחר צעד, שלב אחר שלב, פתאום כאילו נמחק הזמן פתאום, כאילו שנת 1941, כאילו שהם יצאו כאילו, כאילו חזרתי לחיות בשנות השלושים והארבעים, אוסטריה ויוגוסלביה פתאום כאילו ממד הזמן נעצר מלכת, כאילו מסע בזמן [...] אני חיה את הטרגדיה האיומה של טרנספורט קלאדובו.

מנחם כרמיאל

השיחה עם מנחם התנהלה כשעה לאחר תום שיחתי עם ניצה באטשא.³⁰ המעבר היה לא רק מדירה צנועה בין דשאים פסטורליים בקיבוץ עברון לדירה בכרמל, שמחלונה נשקף נוף מופלא של חיפה והמפרץ, אלא גם מגישה מיוסרת לסיפור העבר, ליחס של מעורבות רגשית וגישה רציונלית כאחת. מנחם, כמו ניצה, רואה עצמו כממשיך שושלת. הוא קרוי על שמו של סבו שנספה בקלאדובו, ועובדה זו היא רבת משמעות עבורו. הוא רואה עצמו בנושא החותם – 'נר זיכרון' במשפחתו (הוא לא קרא את ספרה של ורדי, אבל לאחר שהסברתי לו את המושג אמר שאמנם זהו תפקידו במשפחה והשתמש במושג בהמשך השיחה). ואולם מנחם אינו חש את נטל השואה על כתפיו. התייחסותו לנושא נותרת בגבולות היחסים המשפחתיים עצמם.

מנחם הוא בנו של ולתר וינברגר מגראץ שבאוסטריה. ולתר הגיע לארץ במסגרת עליית הנוער במאוס 1939, בן 15 וחצי, ונשלח לבית הספר החקלאי בפרדס חנה. לימים הסב את שמו למשה כרמיאל, וכך נכנה אותו. אחיו הצעיר קורט (יוסף) הגיע לארץ בדצמבר 1939, בגיל 12. האח, שהיה צעיר למסגרת של עליית הנוער, עלה ברישיון עלייה שהשיגה עבורו דודתו, אשר עלתה קודם לכן והייתה בעלת אמצעים. היא התחייבה לדאוג לכלכלתו ולחינוכו. ההורים, שרצו להתאחד עם ילדיהם, חיכו לרישיונות עלייה מסוג A (בעלי הון), בעקבות הפקדה של 1,000 ליש"ט על ידי הדודה, ואולם הרישיונות איחרו לבוא. בעקבות צו של השלטונות הנאצים לעקור מעירים גראץ ולעבור לווינה, החליטו לצאת באופן לא חוקי, ועברו את הגבול ליוגוסלביה. שם קיבלו את תמיכת הקהילה, ובסתיו 1940 הגיעו לשאבאץ והצטרפו לקבוצת המעפילים.

הזוג עמנואל מנחם ומרתה וינברגר נמנה עם המבוגרים שבקרב הפליטים בשאבאץ. האב היה בן שישים והאם באמצע שנות הארבעים. הם לא היו חלק מן הקבוצות המאורגנות, אך גורלם היה כגורל שאר הפליטים.³¹ מנחם, בנו של משה כרמיאל, נולד ב-1953. הוא מעיד שתמיד התעניין לשמוע על המשפחה ואביו חלק עמו ללא היסוס סיפורים מימי ילדותו וכן את גורלם העצוב של הוריו. אמו עלתה עם הוריה מפולין בשנות השלושים והיא בת שש. מנחם מגדיר אותה כ'ישראלית לכל דבר' (הגדרה כזו לא העניק לאביו). חלק ניכר מבני משפחתה הגיע לארץ, אך אחרים מן המשפחה הענפה בפולין נספו כולם. הוא זוכר את צערה של סבתו, ואולם, הוא אומר, השואה לא הייתה נוכחת בבית. הוא עצמו אינו מרבה לחשוב ולעסוק בנושא השואה, למעט גורלם של סבו וסבתו שנספו ביוגוסלביה. בניגוד לאשתו ולבתו הוא לא נסע לפולין ולא ביקר במחנות המוות. פעם אחת, בעת טיול שורשים באוסטריה ובגראץ סיירו במחנה מאוטהאוזן, לאחר הפצרות חוזרות ונשנות של בתו.

30 ראינתי את מנחם כרמיאל בביתו בחיפה ב-9.4.2004.

31 להרכב המעפילים בקלאדובו ראו, ויינר ועופר, פרשת קלאדובו-שאבאץ, עמ' 46-60.

דודו של מנחם, יוסף (קורט), אחיו הצעיר של אביו, שכאמור הגיע לארץ בגיל 12, שהה בבית הדודות שלוש שנים, יצא ללמוד בבית ספר חקלאי ואחר כך הצטרף לפלמ"ח (יחד עם רוני ודינה נצר, שנזכרו לעיל). ואולם יוסף (קורט) חווה את עקירת המשפחה מן הבית בגראץ ואת חוויית הפליטות. לדעתו של מנחם, הקרוב מאוד לדודו, הוא, יותר מאשר אביו, עיצב את הסיפור המשפחתי ודאג להעברת המידע בקרב המשפחה. יוסף כרמיאל כתב את קורות המשפחה בחוברת המלווה בתצלומים משפחתיים רבים. הוא אסף כל פיסת מידע על גורל ההורים ולמד את הפרשה ביסודיות מספרי הזיכרונות ומספרות המחקר. לדעת מנחם הפרידה מן ההורים הייתה חקוקה בלבו של הדוד בצורה טראומטית:

קשה לי להגיד כמה זה השפיע על אבא שלי [הפרידה מן ההורים], משום שאבא שלי מבחינה נפשית, הוא סבל נפשית בחיים שלו הוא היה נוטה לדיכאונות ולחרדות, אני לא יודע אם זה קשור לדבר הזה, אולי כן אולי לא. דוד שלי לעומת זאת הוא שכתב את הספר [החוברת על תולדות המשפחה, שנזכרה לעיל], זה השפיע עליו מאוד... דוד שלי נשאר קצת מאחור אצל דודות זקנות, הוא קרא לעצמו יתום. מהילד הצעיר החמוד והמתוק של המשפחה, שכולם פינקו אותו, הוא פתאום בבית שער מותן של שתי הדודות האלה הן חיו כמו בגלות, הן לא ידעו מילה בעברית. הגיעו לגיל 90 והן חיו כמו בחוץ לארץ.

גם האב וגם הדוד דיברו אפוא על העבר המשפחתי על חלקיו השונים: הילדות, העקירה וכאב הפרידה. עבור מנחם היו גם 'הדודות הזקנות' סוכן מתווך אל העבר באוסטריה ובגראץ. הן שימשו, כדבריו, תחליף לסבתא מצד האב, ועל אף ביתם השונה, ה'גלותי', המרוחק מן ההווה הישראלית, הוא שידר פינוק ונוחות:

[...] הדבר היחיד שאני יכול לדמיין אותם מאוד [את הסבא והסבתא שנספון] זה משתי האחיות, שבאיזה שהוא אופן היו בשבילי כמו סבתות זקנות כאלה, מעולם של פעם, שכל חיי הן היו זקנות. הן באו לארץ בגיל חמישים, בגיל שאני היום, והסתדרו פה. הדירה שלהם זה רהיטים של פעם, אוכל של פעם... כשאני מנסה לדמיין [את הסבא והסבתא] אז אני מדמיין אותם כמותן.

מראינת: אז אתה לא מרגיש מנוכר קצת? אתה מדבר על הדודות בריחוק, לא כדמויות אהובות.

מנחם: לא, הן היו מאוד אהובות. כשהגעתי אליהן היה עולם אחר, דיברו גרמנית. שבע וחצי הולכים לישון, אוכל מיוחד במינו. היה כף.

היינו נוסעים פעם בשנה לכמה ימים, הלכנו לים, זה היה כיף, הן נפטרו כשהייתי בטכניון בשיבה טובה. הן זכורות מאוד, מאוד לטוב.

הדורות-סבתות הגלותיות סייעו בידינו כנער לדמיין את הסבא והסבתא שאת סיפורם שמע ועליהם שאל את אביו. הוא רצה להבין מדוע הוא נקרא מנחם ולא עמנואל, כשמו הראשון של סבא. הוא גם שאל מדוע לא קראו לאחותו דליה, הגדולה ממנו בחמש שנים, על שם הסבתא, ואביו ענה לו שבשנת 1948 עדיין לא ידע על גורל הוריו (בת דודתו הצעירה ממנו בעשר שנים נקראה על שם הסבתא). מעדותו אפשר לומר שהסתפק בתשובות שנתנו לו. לא ניכרת בו מורת רוח מן השם או אי נחת מן ההסבר. זאת ועוד, מנחם מספר: 'בכיתה ח' שאלו אותי מה אני הכי רוצה? ואמרתי: אני רוצה לפגוש את הסבא והסבתא שלי'. זוהי תשובה יוצאת דופן לילד בכיתה ח' והיום הוא מכיר בכך. מנחם מודע לעובדה שסבו היה מבוגר, וייתכן שגם אילו עלה לארץ לא היה חי כאשר מנחם נולד וגדל. אולם הוא אומר: 'אבל בכל אופן זה היה לי עצוב שזה כך נגמר'. אין ספק שמנחם גילה עניין מיוחד בקורות משפחתו. בין שהאווירה המשפחתית יצרה זאת או אישיותו או גורמים חברתיים אחרים שאינם גלויים בפנינו, או כל אלה ועוד, העובדות הן שהוא התעניין, תיעד, למד וחשב על הדברים בגיל צעיר. הוא מעיד כי כנער היה בקיא לפרטי פרטים בתולדות המשפחה, ידע את מועדי ימי ההולדת וימי הזיכרון של כל הקרובים, ובדרך כלל היה נותר רגיש לאיתור קרובי משפחה עלומים.

כאדם בוגר נחשף מנחם לתיאור אתרי הרצח ביוגוסלביה מפי דודו יוסף. ב-1977 ביקר הדוד בבלגרד בביקור משפחת אשתו (היוגוסלבית במוצאה) והביא תצלומים מאתר ההנצחה ומבית הקברות היהודי. הוא גם קרא את מה שכתב כאשר נוכח באתרי המוות וחילק את רגשותיו עם אחיו, אביו של מנחם, ועמו. כל אלה מסבירים מדוע נענה מנחם לבקשתו של דודו ללוות אותו ב'מסע הזיכרון' בסרביה. ימים ספורים לפני הנסיעה חלה הדוד ונבצר ממנו לקחת חלק במסע. מנחם לא ביטל את השתתפותו ויצא בגפו. בעדותו הוא אינו מצר על כך: 'אני הייתי בדיעבד מבסוט שהוא לא נסע. נסעתי לבד, ככה יכולתי ממש להיות עם עצמי'.

משפט זה הוא משפט מפתח להבנת גישתו של מנחם. המסע כולו היה עבורו מעין התכנסות פנימית, התרכזות בסיפור המשפחתי, מאמץ לדמיין את סבו וסבתו ברגעיהם האחרונים, התרכזות בניסיון לחוש את כאבו ואת חרדותיהם, ולהיעזר בכל מה שהקבוצה יכולה הייתה להציע – דיבור עם ניצולים מקרב 'ילדי קלאדובו' שהשתתפו במסע, שיחות עם בנים של ניצולים מקרב הקבוצה ועם בנים להורים שהוריהם נספו בקבוצה. לשאלה מה היו ציפיותיו מן המסע, השיב:

הציפיות שלי היו פשוט לראות את המקום שהם נרצחו.

מראיינת: למה?

מנחם: זה חוב מוסרי כזה...

מראיינת: מוסרי, באיזה מובן? אתה לא אחראי לשום דבר.
 מנחם: החוב המוסרי זה שאני קרוי על שם הסבא שלי, הבת של הדוד שלי היא כבר על שם הסבתא שלי. [...] אני הרגשתי המממ, אני קרוי על שם הסבא הזה. פשוט נראה לי דבר טבעי, כמו שיש לי סבא שקבור בארץ ואני עולה על הקבר שלו אחת לשנה, בטח סבא שאני קרוי על שמו ונרצח בצורה כזאת אכזרית וסבתא שנרצחה בצורה עוד יותר אכזרית, אני לא יודע מה יותר אכזרי ממה, אז זה היה, הרגשתי שזה חובה מוסרית וגם כתבתי את זה במהלך [המסע].

מנחם מתאר את הטקסים שנערכו בגיא ההריגה בזאסאביצה ובמחנה המוות ליהודים בבלגרד, היודנלאגר (שם נכלאו הנשים לאחר רצח הגברים ונרצחו עם כלל יהודי בלגרד), מתוך סערת נפש. בלשונם הם חורגים מן האיפוק והגישה העניינית המאפיינת את רוב הראיון. ההתרכזות של מנחם בעניין האישי והיהודי לא אפשרו לו להתייחס לקבוצת הצוענים, שנרצחו בזאסאביצה עם הגברים מקבוצת קלאדובו שאבאץ. בטקס ההנצחה בזאסאביצה נכחו כאמור גם נציגי הצוענים וכומר שספד להם. רבים מהחברים שלקחו חלק במסע, ובכללם המרואיינים שנזכרו לעיל, גילו חמלה והשתתפות רבה באסונם של הצוענים, ואף נטו להבין בעקבותיהם את תורת הגזע הנאצית ואת משמעותה האוניברסלית. לשאלתי אם הייתה משמעות לעובדה שג'נוסייד של הצוענים יוצג בטקס בגיא ההריגה, הגיב מנחם:

לא הייתה לזה כל משמעות. כל הקהל הזה, גם המשלחת והאורחים המכובדים, הם היו בשבילי כמו תפאורה. אני הייתי עם עצמי שמה. אני מאוד ישבתי כך, עם הספר שלך ונרות נשמה, והייתי היחיד שהביא את התמונות של הסבא והסבתא. אני הייתי עם עצמי, לא עם אף אחד.

מראיינת: העובדה שגם צוענים נרצחו שמה לא הייתה לך משמעותית?
 מנחם: לא, לא משמעותית. אני מצטער על כל אחד שנרצח, אבל זה לא היה משמעותי.

מנחם ראה את המסע כסגירת מעגל. הוא לא חשב שיש לו תפקיד נוסף של הנחלת קורות הקבוצה לציבור רחב. הוא עשה זאת בהרחבה בחוג המשפחה ובקרב חבריו. להם הוא הראה את האלבום שהכין בעקבות המסע ובו מודפסים הקטעים שהוא עצמו כתב בעקבות סערת רגשותיו בבלגרד. בכך תמו לטעמו פעילויותיו בקשר למסע או להנצחת קבוצת קלאדובו שאבאץ.

בניגוד לניצה, שלדבריה מסע הזיכרון בסרביה הוכיח שאין הקלה במשא אשר גורל המשפחה מצד אמה ומצד אביה מטילים עליה, שכל חייה יעמדו תחת צל זה, ושכחורה זו או אחרת עליה להגשים באישיותה ובמעשיה מן החזון של סבה וסבתה – מנחם

אומר, עבורי הכול נחתם, אותם לא ניתן להחזיר לחיים, אני עשיתי את חובתי בעצם העלייה למקום הירצחם. השוני בין גישתם של ניצה ומנחם רב ועמוק. ניצה משקפת מודעות רבה לייצוגה של השואה בחברה הישראלית. לטעמה ראוי שהיא תתפוס מקום מרכזי. היא מדברת בביטויים שכיחים בשיח הישראלי על השואה, כגון 'הלכו כצאן לטבח', 'גבורה'. היא רואה עצמה כדור שני לשואה ומחשיבה מאוד את המפגשים בין בני הדור השני כאמצעי להקלת המועקה שהם חשים. מנחם אינו מייחס לדברים חשיבות ובלשון דיבורו, כפי שצוין לעיל, נעדרים הביטויים השכיחים בשיח הישראלי על השואה.

ג. סיכום

השאלות שהצבתי בראשית המאמר התייחסו לאיסוף המידע על גורל קבוצת קלאדובו על ידי הדור הראשון והעברתו לדור השני. למדנו שהאינטנסיביות של העיסוק בקבלת המידע והבנת האירועים שמנעו את העלאתה של הקבוצה ולבסוף את הרצח האכזרי, והעברתו לדור השני, נעשתה במעגל החיים השלישי של ניצולי הקבוצה. הם נזקקו לגורם חיצוני, כגון הפרסומים על הפרשה, שיעוררו אותם לפעולה ולהתארגנות ביחס להנצחה, לאיסוף מידע, ולהעברה בין-דורית של סיפור הטרגדיה. ואולם היכולת לעכל ולחלק פרטים ישירים ואישיים על מותם של ההורים והחברים הייתה מוגבלת ולעתים בלתי אפשרית גם בשלב פעילות זה של הניצולים. הצורך הפנימי והדחף ליישר הדורים עם העבר ועם מה שבעיניהם נתפס כמחדליהם, לא הניב דיון משותף ומעמיק על הטרגדיה המשפחתית בקרב המשפחה ובעיקר עם הבנים והבנות.

קבוצה זו הייתה פעילה בארגון ההנצחה וביצירת הקשר עם גורמים חיצוניים כגון הקרן הקיימת, שגרירות אוסטריה, ומקרבה כמו גם כותבי הזיכרונות והאנשים שפרסמו דברים כלליים ורחבים יותר על פרשת קלאדובו שאבאץ. מעקב אחר פרסומים אלה מורה ששתי הסוגיות שהעסיקו את הכותבים קשורות לאחריות היהודית לכישלון העלייה – של הסוכנות היהודית ובעיקר של המוסד לעלייה – ולארגון קהילות יוגוסלביה שדאג לפליטים שם וקיבל סיוע כספי לצורך זה מן הג'וינט. בכך הם הגיבו במידה רבה על זיכרונות שכתבו גורמים אחרים שהיו מעורבים בטרגדיה של פליטי קלאדובו שאבאץ, ובעיקר פעילי המוסד והמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית, שנזכרו לעיל. אחריות הגרמנים הייתה מובנת מאליה, אך הם רצו לדעת כיצד התבצע הרצח. בקרב קבוצה זו הייתה גם כתיבה אישית של זיכרונות, אם כי לא תמיד הם הועברו והופקדו בידי בני המשפחה. כך נהגו שלמה דוד וחנה פינר, שפרטי סיפורם לא נחשפו במאמר זה.³²

תמונה דומה ושונה עולה מעדויותיהם של בני אותו דור, חניכי עליית הנוער, שיצאו מן הרייך והגיעו ישירות לארץ, אך הוריהם ובני משפחתם נשארו בקלאדובו שאבאץ ונספו שם. כזה הוא סיפורו של רוני נצר, שהובא במאמר זה, וכן סיפורו של צבי באטשא אביה של ניצה, וסיפורה של ריטה גולנד, שאת פרטיו לא סיפרנו.³³

במשך שנים ארוכות לא יכול היה רוני, כמו בני קבוצתו האחרים, להתמודד עם גורל הוריהם. הידיעות על אודות גורלם נודעו להם טיפין טיפין, וההדחקה הייתה רבה. רק כאשר הגיעו למעגל השלישי של חייהם, לגיל הזהב, יכולים היו להתחיל במעשה ההעברה הבין-דורית, אף כי בצורה מצומצמת ומוגבלת. דומה שבקרב קבוצה זו היה הסיפור המשפחתי חתום, שכן אחרת אי אפשר להבין כיצד חברים שחיו יחד באותו קיבוץ וכאלה שחלקו את אותו אוהל בפלמ"ח לא ידעו שמשפחותיהם שותפות לאותה טרגדיה, כפי שמתברר מעדותו של רוני נצר ביחס למשה כרמיאל (יש לראות את הדברים גם בקשר לתרבות השיח והדיאלוג האישי בקרב בני דור זה, נושא החורג מן הדיון שלנו). מקרבם לא קמו פעילים ויזמים להנצחה, אף כי רבים מהם חיו לצד ניצולי הקבוצה באותם קיבוצים. רק במעגל החיים השלישי, כפי שמלמדת יעל דניאלי במחקריה, התעוררה היוזמה לתעד ולהנציח את גורל המשפחות, וגם אז רק ברמה המשפחתית.

עדותו של מנחם על דודו יוסף כרמיאל, שעלה לארץ בגיל 12, ובניגוד לאחיו לא היה חניך עליית הנוער, מלמדת על היבט ותובנה נוספים. יוסף, כפי שמספר לנו מנחם, כינה עצמו 'יתום'. בחוג המשפחה הוא רצה להנחיל ולעצב את הסיפור (נרטיב) של הטרגדיה והאובדן בשלב מוקדם, בהשוואה לחברים אחרים בני אותו הדור. חוויות היתמות והעקירה של יוסף, שחווה את העקירה מבית המשפחה בגראץ, וחי בבית ה'גלות' של הדודות, אף כי היה זה בית אוהב ותומך, משקפים תהליך חברות אחר. בצד הלימודים והחיים בבית הספר החקלאי במקווה ישראל, הגיוס לפלמ"ח וההגשמה בקיבוץ, נותרה החוויה הטראומטית של אובדן המשפחה והבית החוויה המכוננת. בית הדודות שימש חממה להפנמתו של זיכרון הבית והוא לא כהה גם נוכח הפעילות הנרחבת בספירה הציבורית – בית הספר החקלאי, הפלמ"ח וההכשרה.

ואולם בצד הצורך הפסיכולוגי של בני הגיל שלישי, אין להקל ראש במסגרת החברתית והתרבותית השונה משנות השמונים ואילך בזיכרון השואה והנצחתה. השיח על השואה והדיון על מקומה בעיצוב הזהות הישראלית והיהודית הפכו מרכזיים. סוכני הזיכרון כבר התגבשו, ובהם יד ושם כמוסד הנצחה ומחקר וספרי המחקר על קורות

³³ ריטה גולנד גרה היום בגבעתיים, הגיעה אף היא לארץ כנערה ובגפה. היא חיכתה להוריה, שהיו אמורים להגיע בעקבותיה. הם נספו בקלאדובו. כמו שאר בני הנוער הקימה משפחה והתערתה בארץ אך אובדן ההורים לא חדל מלהעיק עליה. היא ובנה הילל השתתפו במסע הזיכרון לקלאדובו שאבאץ.

היהודים תחת שלטון הנאצי בגרמניה ואוסטריה, הספרים על הכיבוש הנאצי וגורל היהודים והספרות המחקרית על עלייה ב'. גם ספרי הזיכרונות שראו אור – כל אלה היו גורמים מאיצים לסיפוק הצרכים האישיים לזכור, ללמוד ולהתאבל.³⁴ גישתו של ברי שוורץ וכן גישתם של עמנואל סיון ודוד וינטר המצביעים על הצורך בסוכני זיכרון מבססים מסקנה זו.³⁵ חלק מילדי קלאדובו הפכו בעצמם לסוכני זיכרון. הם סייעו לייסד ולעצב את 'מחוז הזיכרון', בלשונו של פייר נורה, שבו יסופר סיפורם של פליטי קלאדובו שאבאץ. הם יזמו ועיצבו את התערוכה ואת ערב העיון בגן שמואל, את אתר ההנצחה ביער הקדושים ואת מתן העדויות ביד ושם.³⁶ הם גם החלו ביצירת 'דיאלוג' עם האירוע ההיסטורי, ובעיקר אפרים להב במאמריו בג'רוזלם פוסט ובמעריב, וכן ביוזמה לארגן הרצאות היסטוריות על הרקע ההיסטורי לארגון המסע ולכישלוננו, ועל מדיניות הרצח הגרמנית וחייהם של הניצולים.³⁷

בני הדור השני, בניהם של הניצולים ושל מי שהוריהם היו בקבוצת קלאדובו שאבאץ, נזקקו למסגרת נוספת כדי לזהות עצמם עם מצוקות הוריהם ולרדת לחקרה. מקום ומרחב פיזי שונה – סרביה והעיירות שבהן שכנו הפליטים ושדות המוות – אפשרו לראות עצמם שותפים לחוויית המשפחה בדרך שתיתן לה משמעות. המשמעות הייתה בעלת שלוש פרספקטיבות. הייתה זו חוויה מתקנת, סוגרת מעגל או כפי שהתבטא מנחם 'חוב מוסרי', פותרת ופותרת בעיות. במובן זה המסע לסרביה הפך עבורם 'מחוז זיכרון', ואפשר לראות אותו בקונטקסט של מסעות עלייה לרגל.³⁸ חלק מבני הדור השני והשלישי ראו באירוע הזה סוף פסוק. הם לא ראו עוד את עצמם עוסקים בפרשה. מכאן שהנסיעה לא הייתה התחלה והתקשרות מחודשת לזיכרון השואה אלא סיכום וסיום. אחרים חשו שאין שיעור לחוויית האבל של הוריהם ולחסר שזו יצרה בעולמם. הנסיעה הותירה דברים על כנם ואף עוררה שאלות נוספות של אחריות בעיקר ביחס להמשך העברת המידע על הטרנדיה במישור הציבורי.

כיצד ירגישו הם במעגל חיים שלישי?

-
- Dalia Ofer, 'Israel', in: David Wyman (ed.), *The World Reacts to the Holocaust*, Baltimore and London 1996, pp. 884-893 (להלן: עופר, ישראל); עופר, היסטוריה, עמ' 396-406. 34
- J. Winter and E. Sivan (eds.), *War and Remembrance in the Twentieth Century*, Cambridge 1999, pp. 6-39 35
- Pierre Nora, 'Between Memory and History', *Representations*, No. 26 (1989), pp. 7-25 36
- Yael Zerubavel, לעניין הדיאלוג הנוצר לצורך עיצוב הזיכרון והמסגרת הדינמית הקשורה בכך ראו, *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition*, Chicago 1995; עופר, ישראל, עמ' 836-839. 37
- Jackie Feldman, *The Voyages of Israeli Youth Groups to Holocaust Poland*, Phd. Dissertation, Hebrew University of Jerusalem 2000; idem, 'Marking the Boundaries of the Enclave: Defining the Israeli Collective through the Poland "Experience"', *Israel Studies*, Vol. 7, No. 2 (Summer 2002), pp. 84-114 38